

พระปกเกล้า

โดย

นางสาวนงนุช ยิ่งกล้า

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารนิพนธ์ฉบับนี้

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2530

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้สารนิพนธ์ฉบับนี้ เป็น
ส่วนประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

..... *Dr. Asa* กรรมการ

..... กรรมการ

อาจารย์ควบคุมสารนิพนธ์ *มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์*

วันที่..... เดือน..... พ.ศ.....

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ผ่านการตรวจสอบ
จากคณะกรรมการสอบแล้วได้คะแนน

A

ภาควิชาโบราณคดี

คำนำ

อินเดียและประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ มีความใกล้ชิดกันในด้านวัฒนธรรมมาแต่โบราณกาลในลักษณะที่ประเทศในดินแดนแถบนี้ถือว่าอินเดียเป็นแม่แบบในด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะในด้านการศาสนาและศิลปกรรมที่รับมาจากอินเดียอย่างเต็มที่ แล้วจึงค่อย ๆ พัฒนาขึ้นมาเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเองเพื่อให้สอดคล้องกับสภาวะการต่าง ๆ ของแต่ละประเทศในภายหลัง

สำหรับพระลักษมี ที่รู้จักกันในฐานะศักดิ์ของพระวิษณุแห่งศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกายนั้น เป็นเทพที่ได้รับการนับถือบูชาอย่างแพร่หลายในอินเดีย และมีประวัติความเป็นมาของการนับถือบูชาในฐานะเทพแห่งความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์ มาเป็นเวลายาวนานก่อนที่จะเข้ามามีบทบาทในฐานะศักดิ์ของพระวิษณุ ดังที่รู้จักกันและให้การนับถือบูชาจนปัจจุบัน ซึ่งก็เป็นหนึ่งในวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่แพร่เข้ามายังประเทศในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่อดีตกาล ดังจะปรากฏหลักฐานในด้านประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมีที่สามารถพบได้ทั่วไปในดินแดนเอเชียอาคเนย์ เป็นเครื่องยืนยันเรื่องดังกล่าว

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

นฤมล ยิ่งกล้า

๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๐

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้ก็ด้วยความเอื้อเฟื้อและการให้ความช่วยเหลือจากบุคคลต่าง ๆ
ดังต่อไปนี้

อาจารย์คร. ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ อาจารย์ที่ปรึกษาในการทำสารนิพนธ์ในครั้งนี้
คุณพลกฤษณ์ แยมกลิ่น , คุณสมชัย อาชววงศ์ทิพย์ , คุณสิทธิชัย ทวีมล , คุณวันเพ็ญ
พงษ์เสถียรศักดิ์ , คุณสาทรี ผลฉาย , คุณกรรณา มงคลรัตน์ , คุณพิสุทธิ์ นิตวิทยาเทพ , คุณอัครโกวิท
ณัฏฐ์ , คุณศรากร เรียบร้อย , และคุณเอมอร เชาวส์วน ผู้ช่วยแปลเอกสารภาษาอังกฤษ

คุณเกณดาว ศิลปานนท์ , คุณปาริสุทธิ สาริกวงษ์ และคุณขวัญใจ พิกเพ้น ผู้ให้ความ
อนุเคราะห์ในคำอุปการะต่าง ๆ ในการประกอบการทำสารนิพนธ์ในครั้งนี้

คุณอนันต์ กลิ่นโพธิ์กลับ , คุณโชคิกานุช เจริญมิตร , คุณอนงค์ หนูแป้น , คุณพัชนี
จันทร์สาขา และคุณสงศรี ประพัฒน์ทอง ผู้ให้ความช่วยเหลือในด้านการรวบรวมรูปภาพประกอบสาร
นิพนธ์

คุณบวรเวช รุ่งเรือง , คุณทองศักดิ์ หาญวงศ์ , เจ้าหน้าที่ประจำอุทยานประวัติศาสตร์
เขาพนมรุ้ง , คุณอภิเชก เทพคุณ , คุณวัชรณีย์ เสนาะล้ำ , หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จ. ชอนแก่น
และชาวบ้านในเขต จ. นครราชสีมา และ จ. สุรินทร์ ผู้ให้ความเอื้อเฟื้อและความช่วยเหลือในการเก็บ
ข้อมูลด้านภาคสนาม

คุณกษมา เกาไศยานนท์ , คุณสมศิริ ม่วงประยูร และพี่ ๆ ปรินญาโทภาควิชาภาษาตะวันออก
ผู้ให้คำแนะนำ และช่วยเหลือในด้านการอ่านภาษาสันสกฤต ตลอดจนการทำสารนิพนธ์

และที่สำคัญจะขาดเสียมิได้ก็คือ บิดา-มารดา ของผู้ทำสารนิพนธ์ ที่คอยให้กำลังใจปลอบ
โยน และเอื้อเฟื้อทุนทรัพย์ ตลอดจนการทำสารนิพนธ์จนสำเร็จ

รวมทั้งเพื่อน ๆ เอกโบราณคดี ทุกคน ที่ให้คำแนะนำ และเป็นกำลังใจ ตลอดจนการ
การทำงานในครั้งนี้จนสำเร็จลุล่วง

และต้องขอขอบคุณ คุณรุจานันท์ และ คุณณณมล จันทร์ศรี ที่ช่วยพิมพ์สารนิพนธ์ฉบับนี้

คำนำ	
กิตติกรรมประกาศ	
สารบัญรูปภาพ	
บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ประวัติความเป็นมาและคติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมี	3
1. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระลักษมี	3
2. วิวัฒนาการ และคติความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระลักษมี	3
3. บทบาทของพระลักษมีในศาสนาฮินดู	7
4. พระนามต่าง ๆ ของพระลักษมี	10
บทที่ 3 ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีในประเทศอินเดีย	15
1. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับรูปเคารพพระลักษมี	15
2. ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีที่ปรากฏตามคัมภีร์	18
3. ลักษณะประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมี	21
บทที่ 4 คติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมีและรูปแบบประติมากรรมพระลักษมีในเอเชียอาคเนย์	52
- คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในศิลปะจาม	52
- คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในประเทศพม่า	54
- คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในประเทศอินโดนีเซีย	55
- คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในประเทศเขมร	58
- คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในประเทศไทย	63
บทที่ 5 บทสรุป	78
บรรณานุกรม	80

สารบัญรูปภาพ

รูปที่

1. ประติมากรรมรูปพระแม่ ที่โมเฮนโจดาโร และฮารับปา
2. รูปพระแม่ ที่โมเฮนโจดาโร
3. รูปางแหวนหิน ที่โมเฮนโจดาโร
4. รูปพระแม่ ที่โมเฮนโจดาโร
5. รูปพระแม่ ที่ลัวีริยะ-มันทการ์
6. แผ่นหินสลักรูปพระแม่ ที่เบอรัมว ในทักศิลา
7. แผ่นหินสลักรูปพระแม่ ที่รูปาร์
8. แผ่นหินสลักรูปพระแม่ ที่คังกิสา (Sankisa)
9. รูปคช-ลักษมี ที่โกสัมพี
10. รูปคช-ลักษมี ที่ภารุท
11. รูปคช-ลักษมี ที่สาณจี
12. รูปคช-ลักษมี ที่มธุรา
13. รูปพระลักษมี ที่บาสาณจี
14. เทวียณูทรา ของอุชเชยีนี
15. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งมธุรา
16. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งมธุรา
17. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งมธุรา
18. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งมธุรา
19. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งกุนินกะ
20. เทวียณูทราแห่งโกสัมพี
21. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งอโยธยา
22. เทวียณูทราของกษัตริย์แห่งอุชเชยีนี
23. รูปพระลักษมี พบที่มธุรา
24. รูปพระแม่ พบที่มธุรา

25. เหยี่ยวตราของกษัตริย์สมุทรคุปต์
26. เหยี่ยวตราของกษัตริย์สมุทรคุปต์
27. เหยี่ยวตราของกษัตริย์สมุทรคุปต์
28. เหยี่ยวตราของกษัตริย์สมุทรคุปต์
29. เหยี่ยวตราของกษัตริย์สมุทรคุปต์
30. เหยี่ยวตราของกษัตริย์จันทร์คุปต์ ที่ 2
31. เหยี่ยวตราของกษัตริย์จันทร์คุปต์ ที่ 2
32. เหยี่ยวตราของกษัตริย์จันทร์คุปต์ ที่ 2
33. เหยี่ยวตราของกษัตริย์จันทร์คุปต์ ที่ 2
35. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 1
36. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 1
37. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 1
38. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 1
39. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 1
40. เหยี่ยวตราสมัยสกันทรคุปต์
41. เหยี่ยวตราสมัยสกันทรคุปต์
42. เหยี่ยวเงินสมัยสกันทรคุปต์ และสมัยคุปต์
43. เหยี่ยวตราสมัยคุปต์, สมัยมรสิงห์คุปต์, สมัยกุมารคุปต์ ที่ 2
44. เหยี่ยวตราสมัยกุมารคุปต์ ที่ 2, สมัยจันทร์คุปต์ ที่ 2, สมัยวิชัยคุปต์ และเหยี่ยวตราของสขางกะ
45. เหยี่ยวตราของสขางกะ และเหยี่ยวตราที่ไม่จัดว่าเป็นรูปแบบของคุปตะ
46. รูปคช-ลักษณะ ที่เค โอการ
47. รูปคช-ลักษณะ ที่นาสนทา
48. รูปคช-ลักษณะ ที่ชาดูกยะ
49. รูปคช-ลักษณะ ที่คชราโ
50. รูปคช-ลักษณะ ที่มหาวิปรัม
51. รูปคช-ลักษณะ ที่กาเวอริชากัม

52. รูปคช-ลักษณะ ที่เขมวาคี
53. รูปคช-ลักษณะ ที่เอลูรา
54. รูปคช-ลักษณะ ที่ดำโกร ลาศ แห่งเอลูรา
55. รูปพระลักษณะ ที่ Morse Collection, New York.
56. รูปพระลักษณะประทับร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
57. รูปพระลักษณะประทับร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน ที่ทามินากู
58. รูปพระลักษณะประทับร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน ที่อินครา พรากะ
59. รูปพระลักษณะประทับร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน ที่เบงกอลตะวันตก
60. รูปพระลักษณะประทับร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน ในศิลปะอินเดียใต้
61. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่วิหารกอน-กุกิ ที่ไอโฮเล
62. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่วิหารราชวาตนะ ที่ราชิม
63. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่วิหารอัคคัพพยา กุกิ ที่ไอโฮเล
64. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ถ้ำหมายเลข 15 แห่งเอลูรา
65. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ แห่งศิลปะอินเดียใต้
66. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่พิพิธภัณฑสถาน ลักโนว
67. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่โมจินทา
68. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่อบันเนรี
69. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่พิพิธภัณฑสถาน ศรีนาการ
70. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่นาคาร่า
71. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่พิพิธภัณฑสถาน ลักโนว
72. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่พิพิธภัณฑสถาน อัลดาสาบัค
73. รูปลักษณะ-นารายณ์ ที่อัลโมรา แห่งกาลามัต
74. รูปลักษณะ-นารายณ์ ศิลปะอินเดียใต้
75. รูปลักษณะ-นารายณ์ ศิลปะอินเดียใต้
76. รูปไวษณ्वี ที่คชรโท
77. รูปไวษณ्वี ที่คชรโท

78. รูปวราหิ ที่ศรุทโห
79. รูปนรสิงหิ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
80. รูปคช-ลักษมี ที่วิหารทองเคือง ศิลปะขอม
81. รูปพระวิฆณุและพระลักษมี ที่ศรีเกษกร ศิลปะพม่า
82. รูปคช-ลักษมี ที่จันทิ-นาคาสำหรั ศิลปะชวา
83. รูปพระศรี ที่ Resink Collection ศิลปะชวา
84. รูปพระศรีหรือวสุนทรา ศิลปะชวา
85. รูปพระศรี ที่มาจิลัง ศิลปะชวา
86. รูปพระศรีหรือวสุนทรา ศิลปะชวา
87. รูปพระลักษมี ที่เบลาคัน ศิลปะชวา
88. รูปพระหริหระและพระลักษมี ที่จันทิสุมเบอรชติ
89. รูปพระลักษมี ที่ปราสาทกระวัน ศิลปะเขมร
90. รูปพระลักษมี ที่ปราสาทพระโค ศิลปะเขมร
91. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาท นักศึกษาราม ศิลปะเขมร
92. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพนมโบรส ศิลปะเขมร
93. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทนักศึกษาคณิณวณู ศิลปะเขมร
94. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทวัดเอก ศิลปะเขมร
95. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทนครวัด ศิลปะเขมร
96. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทกระปิณู ศิลปะเขมร
97. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพนมตาเมา ศิลปะเขมร
98. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทบันทายฉานพร ศิลปะเขมร
99. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทบันทายสำเหร ศิลปะเขมร
100. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพระขรรค์ ศิลปะเขมร
101. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพระธากุมบาราย ศิลปะเขมร
102. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาท-ภาพรหม ศิลปะเขมร
103. รูปคช-ลักษมี ที่นครปฐม ศิลปะสมัยทวารวดี

104. รูปคช-ลักษณะมี ที่นครปฐม ศิลปะทวารวดี
105. รูปคช-ลักษณะมี ที่นครปฐม ศิลปะทวารวดี
106. รูปคช-ลักษณะมี ที่ชุมพล ศิลปะทวารวดี
107. รูปคช-ลักษณะมี ที่จันทบุรี ศิลปะทวารวดี
108. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทท่าหมักไทร จ.ศรีสะเกษ
109. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทฝ้าย จ.ศรีสะเกษ
110. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่เขาพระวิหาร จ.ศรีสะเกษ
111. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทกำแพงใหญ่ จ.ศรีสะเกษ
112. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่เทวสถานพระนารายณ์ จ.นครราชสีมา
113. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่วัดกลาง จ.นครราชสีมา
114. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร
115. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่คูเมืองน้อย จ.ขอนแก่น
116. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ถ้ำพระไถนา จ.ร้อยเอ็ด
117. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทสวนแก้ว จ.บุรีรัมย์
118. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์
119. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ศาลสูง จ.ลพบุรี
120. รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่วัดศรีสวาย จ.สุโขทัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของการวิจัย

เทพีลักษมีเป็นเทพที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระวิษณุ ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย มีบทบาทในสังคมอินเดียเป็นอย่างมาก ผู้คนให้การนับถืออย่างแพร่หลาย ในฐานะเทพแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์มาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน ทั้งนี้สามารถที่จะสืบเนื่องกตติการนับถือบูชาในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ได้ถึงตั้งแต่สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ เมื่อราว 3000-4000 ปีก่อนค.ศ. ที่มีการนับถือบูชาพระแม่ (Mother Goddess) ผู้ประทานความอุดมสมบูรณ์แก่โลก ก่อให้เกิดสรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา ซึ่งคติเกี่ยวกับนี้มาในสมัยประวัติศาสตร์ของอินเดียก็ยังคงปรากฏอยู่ในรูปแบบของการบูชาเทพีลักษมี จะพบว่าได้รับการนับถืออย่างแพร่หลายในหมู่คนทุกเชื้อชาติทุกศาสนาที่เข้ามาอาศัยอยู่ในดินแดนประเทศอินเดีย ทางฝั่งพหยาบมณฑลเอาเทพีลักษมีเข้าไว้เป็นเทพของแต่ละศาสนา ซึ่งก็รวมทั้งศาสนาพราหมณ์ด้วย ที่เห็นความสำคัญของเทพีลักษมีและไ้รวมเอาเข้าไว้เป็นเทพของศาสนา ซึ่งไ้มีการพัฒนาบทบาทจนกระทั่งเข้ามามีบทบาทในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระวิษณุแห่งลัทธิไวษณพนิกาย จึงที่รู้จักกันและให้การบูชามาจนปัจจุบันในสังคมอินเดีย.

จากการที่อินเดียและประเทศในเอเชียอาคเนย์ มีความใกล้ชิดกันในด้านวัฒนธรรมมาตั้งแต่อดีตกาล โดยที่ถือว่าอินเดียเป็นแม่แบบทางวัฒนธรรมของประเทศแถบนี้ ซึ่งก็รวมทั้งศาสนาพราหมณ์ด้วย ที่เป็นหนึ่งในวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่เข้ามามีบทบาทในเอเชียอาคเนย์และเทพีลักษมีก็เป็นเทพที่มีความสำคัญเป็นอย่างมากองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ดังนั้นจึงสมควรที่จะทำการศึกษาดังกลกความเชื่อและบทบาทของเทพีลักษมีนี้เป็นเช่นใด และคตินี้ได้แพร่กระจายมาสู่เอเชียอาคเนย์ ในลักษณะเช่นใด โดยเฉพาะในประเทศไทย ซึ่งก็เป็นหนึ่งในประเทศต่าง ๆ ที่ถือว่าอินเดียเป็นแม่แบบทางวัฒนธรรมเช่นกัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อต้องการทราบถึงประวัติความเป็นมาและคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพีลักษมี ว่ามีบทบาทความสำคัญในสังคมเช่นใด และบทบาทของเทพีลักษมีนี้ได้เข้ามาในดินแดนเอเชียอาคเนย์ โดยเฉพาะประเทศไทย ในลักษณะเช่นใด

ขอบเขตของการวิจัย

จะทำการศึกษาดังกล่าวนี้ และประวัติความเป็นมาของคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพีลักษมี ซึ่งจากความเชื่อนี้ ก่อให้เกิดประติมากรรมรูปเคารพในลักษณะใด ในอินเดีย และการแพร่กระจายของคตินี้เข้ามาสู่เอเชียอาคเนย์ ในลักษณะเช่นใดบ้าง มากน้อยเท่าใด

แหล่งข้อมูลที่ใช้และวิธีในการวิจัย

1. หอสมุด จะค้นคว้าจากเอกสารต่าง ๆ ที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับเทพีลักษมี ทั้งที่เป็นเอกสารในภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ

2. เก็บข้อมูลภาสดนาม ในกรณีประเทศไทย ที่ไม่สามารถเก็บรวบรวมรูปภาพจากเอกสารได้ก็จะออกไปทำการถ่ายภาพประติมากรรมรูปพระลักษมี ยิงที่ที่ปรากฏนั้น ๆ

จากนั้นจึงจะนำข้อมูลทั้งทางคำเอกสารและรูปภาพมาวิเคราะห์ร่วมกัน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้ทราบถึงกำเนิดประวัติความเป็นมาและวิวัฒนาการของคติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมี
2. ได้ทราบถึงบทบาทความสำคัญของเทพีลักษมีที่มีในประวัติศาสตร์สังคมอินเดีย
3. ได้ทราบถึงบทบาทของเทพีลักษมีในสังคมเอเชียอาคเนย์
4. ได้ทราบถึงรูปแบบของงานประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมี ที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากคติความเชื่อต่าง ๆ

บทที่ 2

ประวัติความเป็นมาและศคคความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมี

1. ความส่วทั่วไปเกี่ยวกับพระลักษมี

เทพีในศาสนาฮินดูที่มีความสำคัญปะ เป็นที่รู้จักกันนั้นนอกจากเทพีหรรษาแล้ว เทพีลักษมีก็ถือว่าเป็น เทพีที่มีบทบาทและความสำคัญมากอีกองค์หนึ่งของศาสนาฮินดู โดยรู้จักในฐานะที่เป็นเทพีแห่งโชคลาภ ความมั่งคั่ง และความอุดมสมบูรณ์ พร้อมกันนั้นยังอยู่ในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระวิษณุอีกด้วย ด้วยเหตุนี้เทพีลักษมีจึงมีบทบาทและความสำคัญเป็นอย่างมากในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกาย ซึ่งจะได้รับการบูชาควบคู่ไปกับพระวิษณุ เช่นเดียวกับพระอุมาที่ได้รับการบูชาควบคู่ไปกับพระศิวะ ในลัทธิไภรวะนิกายนั่นเอง

2. วิวัฒนาการและศคคความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระลักษมี

ศคคของการนับถือพระลักษมีเทพีแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ สามารถที่จะสืบเนื่องความเก่าแก่ของ ศคคการนับถือบูชาเช่นเดียวกันนี้ไ้ถึงศคคการบูชาพระแม่ (Mother Goddess) ของชุมชนโบราณในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของอินเดียได้ ทั้งนี้ก็เนื่องจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองฮารัปปา (Harappa) และ โมเฮนโจดาโร (Mohenjodaro) ได้พบพระติมากรรูปดินเผารูปสตรี เบื้องอกมนใส่กระโปรงสั้น รักเข็มขัดที่สะเอว สวมใส่เครื่องประดับที่ทำด้วยเพชรพลอยและเครื่องประดับศีรษะ มีลักษณะรูปร่างเอวคอกเล็ก สะโพกใหญ่ ซึ่งนักวิชาการได้ลงความเห็นว่าเป็นพระติมากรรูปพระแม่ (Mother Goddess) ที่มีลักษณะการนับถือคล้ายกับที่ชาวอินโด-ไ้การบูชาชื่อ เทพีไอซิส (Isis), ชาวบาบิโลเนียนและอัสซีเรียนให้การบูชาชื่อเทพีอิซทา (Ishtar) และชาวสุเมเรียนให้การบูชาชื่อ อินันนา (Inanna) เป็นต้น² และที่ ฮารัปปา (Harappa) ก็ได้พบพระติมากรที่ประดับเป็นภาพสตรี มีต้นไม้ใบเตยออกมาจากท้อง จึงมีความหมายว่าเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์³ รวมทั้งที่ ฮารัปปา (Harappa) และโมเฮนโจดาโร (Mohenjodaro) อีกเช่นกันที่ได้พบหินทำเป็นรูปวงแหวน มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ครึ่งนิ้วถึง 4 นิ้ว ซึ่งนายมาร์แชล (Marshall) เสนอว่าเป็นพระติมากรรูปโยนี หรืออวัยวะสืบพันธุ์ของเพศหญิง ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนการแสดงความเป็นมาจาและความอุดมสมบูรณ์⁴ หลักฐานทั้ง 3 อย่างนี้สมควร ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและเป็นวัฒนธรรมเกี่ยวกับคือ การให้การบูชาชื่อพระแม่ ซึ่งศคคความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่ มีความเชื่อว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระแม่ผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่ง และก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์

ดังนี้เนื่องจากความวาทะเป็นเหตุให้กำเนิดบุตร จึงก่อให้เกิดคติความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระแม่ โดยเปรียบ
น้ำนมโคกับน้ำที่นำความชุ่มชื้นมาสู่แผ่นดินแล้วก่อให้เกิดสรรพสิ่งขึ้นมาบนโลก⁵ ด้วยเหตุนี้ประติมากรรมรูป
แม่จึงมีลักษณะที่สำคัญคือ การมีสะดือโผล่ใหญ่ ซึ่งหมายถึงการแสดงความเป็นมารดาและความอุดมสมบูรณ์
และการมีทรวงอกใหญ่ ก็หมายถึงการให้การเกื้อหนุนต่อภาวะดำรงชีวิต⁶

คติการนับถือพระแม่ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ใ้รับการสืบเนื่องต่อมาในสมัยประวัติศาสตร์
อารยธรรมอินเดีย จึงจะพบว่าโคพบแผ่นทองคำที่ ลัรวียะ-นันทดาร์ (Lauriya-Nandandharh) บนแผ่น
ทองคำสลักรูปพระแม่ที่แสดงลักษณะทางเพศชัดเจน มีทรวงอกใหญ่ สะโพกใหญ่ ซึ่งเป็นลักษณะเหมือนกันกับ
พระแม่ของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ แต่ทว่าแผ่นทองคำนี้ มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกศตวรรษที่ 3
ก่อนคริสตกศกราช อยู่ในสมัยราชวงศ์โมริยะ⁷

นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดี ที่มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกศกราช หรือหลังจากนั้น
1-2 ศตวรรษที่พบที่เบอร์มาว (Bhir Mound) ในทัคซิลลา (Taxila), มธุรา (Mathura),
โกสุม (Kosan), ราชคฤห์ (Rājghāt), บาสาร์จ (Bāsārj) และปัตนะ (Patna) มีลักษณะ
เป็นแผ่นหินรูปวงกลมทั้งที่มีรูตรงกลาง และไม่มีรูตรงกลาง ทางตะวันตกด้วยรูปสลักร่วมกันกร, จระเข้,
ม้า และต้นปาล์ม ดังเช่นแผ่นหินของฮาเทียล (Hathial) (ที่ทัคซิลลา) สลักเป็นภาพสตรี 4 คน ใน
ลักษณะเตรียมให้นมแก่บุตรที่หลุมตรงกลางของแผ่นหิน ซึ่งนายมาร์แชล (Marshall) ได้ให้ความเห็นไว้
ว่าเป็นแผ่นหินที่ใช้ในพิธีกรรม ต่อเทพที่สถิตย์ที่หลุมตรงกลาง⁸, แผ่นหินจากโกสุม (Kosan) ก็สลักรูปสตรี
เปลือย และแถวมกร และแผ่นหินจากปัตนะ (Patna) ก็ปรากฏภาพสตรีเปลือย อยู่ร่วมกับปาล์มและสัตว์ต่าง ๆ
ก็กล่าวไปแล้วเช่นกัน ซึ่งลักษณะของประติมากรรมรูปสตรีเหล่านี้ มีลักษณะเหมือนกับประติมากรรมรูปสตรี
ที่ปรากฏบนแผ่นทองคำที่ พบที่ลัรวียะ (Lauriya) จึงน่าจะมีความสัมพันธ์กับพระแม่แห่งอารยธรรมลุ่ม
แม่น้ำสินธุด้วยเช่นกัน⁹

จากคติการนับถือบูชาพระแม่ ที่ก่อให้เกิดประติมากรรมรูปเคารพรูปสตรีเปลือย ในสมัยอารยธรรม
ลุ่มแม่น้ำสินธุ และสืบทอดต่อมาในสมัยราชวงศ์โมริยะ ของอินเดีย จนกระทั่งถึงสมัยราชวงศ์คุงคะ (Sunga)
ได้มีการพัฒนานำมาในรูปแบบประติมากรรมรูปเคารพ นั่นคือได้มีการนำเอาสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่ให้การนับถืออยู่
ก่อนแล้ว มารวมเข้าเป็นรูปเทพ ที่สำคัญก็คือ คอกบัว และช้าง ซึ่งคอกบัวตามคติของอินเดียมีความหมายถึงน้ำ¹⁰
และช้าง ก็มีความหมายถึงน้ำที่จะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ด้วยเช่นกัน¹¹ ฉะนั้นจึงเท่าเทียมว่าการรวมกันของ
องค์ประกอบทั้ง 3 อย่างนี้ เป็นการเน้นให้เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์ของคติความเชื่อในตนเอง

จะพบว่าในช่วงสมัยนี้ ประติมากรรมรูปเคารพพระแม่ที่มีความสัมพันธ์ทั้งกับคอกบัวและช้าง เรียกรูปแบบ ศร-ลักษมี หรืออภิเชก-ลักษมี และที่มีความสัมพันธ์เฉพาะกับคอกบัว เรียกรูปแบบศรี-ลักษมี เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายในอินเดีย จึงจะพบว่าปรากฏบนเหรียญตราประจำเผ่าต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ดังเช่น เหรียญตราจากโกสัมพี, เหรียญตราจากอโยธยา, เหรียญตราของอุชเชยีนี (Ujjayini) และเหรียญตราของกษัตริย์ทางชาติที่เข้ามาปกครอง อินเดียในภาคเหนือ คืออะซิทิเซห์ (Azitises), ราชวูลา (Rajuvula) และโสคะสะ (Sodasa) เป็นต้น¹² รวมทั้งปรากฏเป็นภาพสลักที่ใช้ประดับศาสนสถานด้วย เช่นที่ ภารุท, โพธิยา และสาญจี เป็นต้น และจากประติมากรรมรูปแบบ ศร-ลักษมี ที่นั่น ได้มีข้อเสนอแนวความคิดความเชื่อเกี่ยวกับประติมากรรมนี้ เอาไว้ 2 แนวด้วยกันคือ นายเฟาเชอร์ (Feucher) ได้เสนอว่าประติมากรรมในรูปแบบ ศร-ลักษมีนี้ สืบเนื่องจากคติความเชื่อในศาสนาพทธ และว่าเทพีในภาพคือ พระนางสิริมหามายา แต่ทว่านายคอมาราสวามี (Coomaraswamy) คำนวณว่าเทพีในภาพคือ เทพีลักษมี ในศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าคติการทำประติมากรรมในรูปแบบ ศร-ลักษมี นี้ คงจะมาก่อนทั้งสมัยพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์แล้ว และทั้ง 2 ศาสนาได้รับเอาคตินี้เข้าไปในศาสนาของตนเองด้วย¹³

จะเห็นว่าประติมากรรมรูปเคารพ ทั้งรูปแบบ ศรี-ลักษมีและรูปแบบ ศร-ลักษมี ได้รับการนับถือบูชาจากผู้คนทุกเชื้อชาติ ทุกศาสนาที่อาศัยอยู่ในอินเดีย ในขณะนั้น ทั้งจากหลักฐานที่กล่าวไปแล้วเป็นเครื่องยืนยัน นอกจากนี้ คัมภีร์ของศาสนายังได้กล่าวถึงเทพี ศรี-ลักษมี เอาไว้ด้วยดังศาสนาพทธ ในคัมภีร์มีสินธุธุหา และธรรมทอรรตถกถา กล่าวว่า เทพีศรี-ลักษมีเป็นเทพีที่จะนำพาซึ่งความโชคดีและชัยชนะแก่อาณาจักร และศาสนาเชน ในคัมภีร์ กัลปะสุตระ กล่าวว่า พระศรีเป็น 1 ใน 14 มหามงคล ที่ปรากฏในสุบินนิมิตรของนางศรีทลา ก่อนที่จะให้การประสูติพระभवวิระ¹⁴ สำหรับศาสนาพราหมณ์นั้นก็ด้วยเช่นกัน ที่ให้การนับถือบูชาต่อเทพี ศรี-ลักษมี โดยการรวมเอาเทพีพื้นเมืองเดิม เข้ามาไว้ในคติความเชื่อของศาสนา ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ในยุคแรก ๆ เช่น ฤคเวท ได้กล่าวถึง "ศรี" ว่าเป็นเพียงคำที่มีความหมายถึง ความงาม ความโชคดี เท่านั้น มิได้มีฐานะอยู่ในเทพีแต่อย่างใด¹⁵ แต่พอในสมัยต่อมาคำว่า "ศรี" จึงได้มีฐานะเป็นเทพี ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ ศกปะธะ พราหมณะ (Satapatha Brahmana) ที่กล่าวถึงว่า ศรี มีความสัมพันธ์กับ ปราชปติ (Prajapati) โดยได้รับการเนรมิตขึ้นมาโดยพระปราชปติเอง¹⁶ รวมทั้งใน ศรี-สุกตะ (Sri - Sukta) ที่เป็นภาคผนวกของคัมภีร์ ฤคเวท ซึ่งคงแต่งขึ้นในภายหลังได้กล่าวถึงความเหมือนกันของเทพี ศรีและเทพีลักษมี ว่า เป็นเทพีที่มีความสัมพันธ์กับคอกบัว และช้าง กำลังสงวน้ำให้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น จึงถือว่าเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ และยังถือว่าเป็นเทพีแห่งความมั่งคั่งด้วย¹⁷

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ในศาสนาพราหมณ์นั้น เทพศรี-ลักษมี ถือกำเนิดมาจากการรวมคติพื้นเมืองเดิมเข้ามา และคงจะให้ชื่อ ศรี-ลักษมี เพื่อให้พ้องกับความหมายของคำ ในศาสนาตน ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ กุคเวท ก่อนที่จะมีฐานะเป็นเทพิกเป็นโค อย่างไรก็ตามในศาสนาพราหมณ์เองก็มีแนวคิดเกี่ยวกับการกำเนิดของ เทพศรี-ลักษมี ก็มีอยู่หลายแนวคิดด้วยกัน แต่แนวคิดที่ได้รับความนิยมมากที่สุดก็คือ แนวคิดที่ว่า เทพลักษมี ถือกำเนิดจากการรวมเทวียรสมุทร เพื่อทำน้าอมฤต ของบรรดาเทวดาและเหล่าอสูร ดังที่ปรากฏในมหากาพย์ รามายณะ¹⁸

ประติมากรรมรูปเคารพรูปแบบศข-ลักษมี ได้รับการบูชาทั้งในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธและ ศาสนาเชน ร่วมกัน ทางก็อ้างว่าเป็นประติมากรรมที่สืบเนื่องในศาสนานั้น ๆ โดยศาสนาพุทธก็อ้างว่า ภาพ ศข-ลักษมีนี้เป็นสัญลักษณ์แทนปางประสูติของพระพุทธเจ้าและว่า สกวีในภาพก็คือ พระนางมายา ส่วนศาสนา เชนก็คล้ายกันที่อ้างว่า ใช้ในความหมายแทนการประสูติของพระมหาวิระ สำหรับศาสนาพราหมณ์คติความเชื่อ เกี่ยวกับประติมากรรมรูปเคารพรูปแบบ ศข-ลักษมี มีอยู่ 2 แนวด้วยกันคือ ประเด็นแรก เชื่อว่าเทพที่อยู่ใน ภาพคือ นางอุษา เป็นเทพแห่งแสงสว่างในสมัยพระเวท มีหน้าที่เปิดประตูห้องฟ้าคอนรูงอรุณ และก่อนจะมา ทำหน้าที่นี้จะได้รับการส่งน้ำจากช้าง ไอราวตะของ พระอินทร์ ส่วนประเด็นที่ 2 เชื่อว่า เป็นเทพลักษมี อย่าง ไรก็ตามแนวคิดคติความเชื่อเกี่ยวกับ เทพในภาพของแต่ละศาสนาก็จะแตกต่างกันไป แต่หากจะรวมของความ เชื่อเกี่ยวกับรูปแบบ ศข-ลักษมีก็คือความมีโชคลาภ และความอุดมสมบูรณ์ นั่นเอง¹⁹

เทพลักษมีนอกจากจะได้รับการบูชาในฐานะ เทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ และโชคลาภ แล้วจะพบว่าเทพลักษมีได้รับการบูชาในฐานะเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวยด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่าเทพประติมากรรมรูป เคารพเทพลักษมี ประทับร่วมกับท้าวกุเวร เทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย นอกจากรูปเคารพแล้วในวรรณกรรม บุคคลาภรณ์ฉบับหลัง ๆ ยังจัดให้เทพลักษมีเป็นชายาของท้าวกุเวรอีกด้วย²⁰ จากคติที่เทพลักษมีได้รับการ บูชาร่วมกับท้าวกุเวรนี้ ในศาสนาพุทธก็เช่นกัน ที่จัดให้เทพอยู่ในฐานะชายาของท้าวชมพูนะ ชื่อเทพวิสุนทรา (Vasudhārā)²¹

จากคติที่ให้การบูชาเทพลักษมีเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์และความมีโชคลาภในสมัยก่อนมา เทพลักษมีได้รับการพัฒนาขึ้นมาในฐานะเป็นภักขีของพระวิษณุในลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งจากคตินี้เทพลักษมีจะทำ หน้าที่คอยช่วยพระวิษณุปกป้องโลก พร้อมกับ เป็นพลังที่ช่วยกระตุ่น หรือปลุกเสริมให้กับพระวิษณุ²² ฉะนั้น เทพลักษมีจึงได้รับการบูชาพร้อมกับพระวิษณุ ดังจะปรากฏในคัมภีร์ที่ยืนยันคตินี้ ดังเช่น คัมภีร์ วิษณุ ปูราณะ (Visnu Purāṇa) ที่กล่าวว่า เทพลักษมีจะได้รับการบูชาคู่กับพระวิษณุเสมอ เพราะเป็น ถึงคู่กันตลอดกาล²³ เป็นต้น นอกจากจะได้รับการบูชาพร้อมกับพระวิษณุ แล้ว บทบาทของเทพลักษมียังโดดเด่น

อันธิด เมื่อได้รับการบูชาเป็นเอกเทศ ในลัทธิลัทธิ ที่ให้การนับถือเทพีว่ามีอำนาจสูงสุด โดยเทพีลักษมีได้รับการ
ยกย่องว่า เป็นพลังของสตรีผู้สร้างสรรค์สรรพสิ่งขึ้นมานบนโลก (*mother of the world*) 24

ทั้งในคัมภีร์มาร กัณฑ์เหาะปุราณะ (*Mārkaṇḍeya - Purāṇa*) ก็กล่าวถึงพระลักษมีว่าเป็นภาคหนึ่ง
ของมหาเทพี คือ มหาลักษมี มีหน้าที่ประทานความอุดมสมบูรณ์ให้แก่โลก 25 ศักดิ์ภาพเชื่อเกี่ยวกับเทพีลักษมี
ในช่วงนี้ นอกจากจะได้รับการกล่าวถึงในคัมภีร์ทาง ๆ แล้วหลักฐานทางค่านประติมากรรมรูปเคารพในสมัย
คุปตะ ยังสนับสนุนด้วย เพราะได้พบรูปเคารพเทพีลักษมีประทับร่วมกับลัญจลักษณ์ต่าง ๆ ของพระวิษณุ 26
และประทับร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบต่าง ๆ ของประติมากรรมรูปพระวิษณุ ในสมัยทอ ๆ มาด้วย รวมทั้งหลักฐาน
ทางงานจารึกก็สนับสนุนคำกล่าวเกี่ยวกับการรวมเทพีลักษมีเข้าไว้ในลัทธิไวษณพนิกาย ดังเช่น จารึก
จูนาการ์ (*Junagarh*) ของพระเจ้าสกกันทุคุปต์ (*Skandagupta*) , จารึก กวาเลีย

(*Gwalier*) ของ มิหเรคุละ (*Miherakula*) จารึก สารนาถ (*Sarnath*)
ของพระภคทิตย (*Prakataḍṭitya*) และจารึก อัปสัท (*Aphsad*) ของอติดยเสนะ (*Adit
sena*) เป็นต้น ที่ต่างก็แสดงให้เห็นว่า ในสมัยคุปตะนี้เทพีลักษมีได้รับการบูชาในฐานะภักติของ

พระวิษณุ 27

ในสมัยคุปตะนี้ ศักดิ์ภาพเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมีเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ซึ่งนอกจากจะได้รับการบูชาในลัทธิ
ความเชื่อดังกล่าวไปแล้ว ยังพบว่าในสมัยนี้ เทพีลักษมีได้รับการบูชาในฐานะเทพีผู้ประทานความมั่งคั่งจากการ
ค้าขายอีกด้วยทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ได้พบตราที่ประทับดินเผาที่ปรากฏของเทพีพระลักษมีอยู่เหนือเรือ 28 นั้นเอง

ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ในข้างต้น หรือจะสรุปถึงศักดิ์ภาพเชื่อเกี่ยวกับเทพีลักษมีได้ว่า เป็นศักดิ์ภาพ
เชื่อของชาวพื้นเมืองเดิมของ อินเดีย ในรูปแบบศีกการนับถือพระแม่ ผู้ประทานความอุดมสมบูรณ์ให้แก่โลก ซึ่ง
เป็นลัทธิที่มีความสำคัญต่อประเทศเกษตรกรรมมาก เพราะน้ำเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ในการ
ประกอบการยังชีพ แล้วคตินี้ได้รับการพัฒนาเรื่อยมา เป็นที่ยอมรับนับถือของคนอินเดียใน ทุกชั้นวรรณะ ทุกลัทธิ
ศาสนา ไม่ว่าจะเป็นลัทธิวิ พุทธา ประชาชน ต่างก็ให้การบูชาเพื่อนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ความมั่งคั่งและ
หน้าที่ของตนเอง ทั้งนี้อาศัยหลักฐานนอกประติมากรรม ที่ปรากฏบนเหรียญตราต่าง ๆ ทราที่ประทับและภาพสลัก
ตามศาสนสถาน และคัมภีร์ในศาสนาต่าง ๆ เป็นเครื่องยืนยันคำกล่าวข้างต้นนี้ จวบจนปัจจุบันชาวอินเดีย
ก็ยังจะมีพระลักษมีไว้บูชาประจำบ้าน เพราะถือว่า จะนำโชค หรือความเจริญมาให้ 29

3. บทบาทของพระลักษมีในศาสนาฮินดู

ศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่ได้รับการดัดแปลงพัฒนามาจากศาสนาดั้งเดิมของชาวอารยัน ซึ่งได้อพยพ
เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ เมื่อประมาณ 1500-1000 ปีก่อนพุทธศักราช ชาวอารยันนี้ให้การ

นับถือธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่รอบตัว ทั้งนี้เพราะความไม่เข้าใจในปรากฏการณ์ธรรมชาตินั่นเอง โดยจะให้การยกย่องสิ่งเหล่านั้นคือ เช่น ฟ้า ดวงอาทิตย์ ใต้ ดวงจันทร์ ดวงดาว แผ่นดิน เป็นต้น ซึ่งมีฐานะเป็นเทวะและถือว่าความเป็นไปในชีวิตต่าง ๆ ของคนเราขึ้นอยู่กับอำนาจของเทวะ ด้วยเหตุนี้จึงก่อให้เกิดพิธีกรรมขึ้นมาเพื่อทำการสวดอ้อนวอนบูชาขอเทวะ เพื่อว่าเทวะจะได้ช่วยให้สมปรารถนา³⁰ ในเวลาเดียวกันกับคนกลุ่มแม่น้ำสินธุ ก็มีชนพื้นเมืองดั้งเดิมอาศัยอยู่ก่อนแล้วแน่นอนพวกนี้ย่อมมีคติความเชื่อที่เอนเอียงของตัวเองอยู่ด้วย เช่นเดียวกัน ทางคนก็ต่างเป็นอิสระในฐานความเชื่อซึ่งกันและกัน

สำหรับศาสนาของชาวอารยันที่รู้จักกันในนามศาสนาพราหมณ์นั้น ได้พัฒนาเรื่อยมาจากคติความเชื่อที่เป็นอิสระในช่วงแรก ๆ ก็ได้มีการจัดแบ่งไปตามกาลเวลาใหม่มีความเหมาะสมกับสถานการณ์ต่างๆ ทั้งเช่นมีการกลืนเอาคติความเชื่อของชาวพื้นเมืองเข้ามาไว้ในหลักของศาสนา เป็นต้น จนกระทั่งกลายมาเป็นศาสนาฮินดูที่ซึ่งมีบทบาทเป็นอย่างยิ่งในอารยธรรมอินเดีย จากระยะเวลาดังกล่าวพอจะแบ่งศาสนาฮินดูออกเป็นยุคต่าง ๆ ดังนี้คือ³¹

- ยุคพระเวช

- ยุคมหากาพย์

- ยุคปุราณะและกัมภีระ

ศาสนาฮินดูยุคพระเวช เป็นยุคสมัยที่ชาวอารยันได้พยายามจำแนกเกี่ยวกับคติความเชื่อของ

ตนเองให้มีความเป็นระบบขึ้น มีการรวบรวมเอาทสวดอ้อนวอนต่อเทวะต่าง ๆ ขึ้นเป็นคัมภีร์ คือ คัมภีร์พระเวช และเทพที่สำคัญในยุคนี้นี้ยังคงเป็นเทพที่กำเนิดจากปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พระอินทร์, พระวรุณ, พระอาทิตย์, พระอินทร์, พระจันทร์, พระวาโย, ฤๅหร เป็นต้น ส่วนเทพที่สำคัญคือ เทพอุษาค และเทพศร้าวตี³² ซึ่งต่างก็มีผู้ให้กำเนิดองค์เดียวกันคือ อาทิตี (Aditi)³³ ฉะนั้นอาทิตีจึงได้รับการยอมรับว่าเป็นมารดาผู้ให้กำเนิดแก่บรรดาเทพทั้งปวง สำหรับพระศรี้-ลักษมี ในยุคนี้นับคำว่า "ศรี้" ปรากฏในอุคเวทในความหมายแสดงลักษณะความงามแบบนามธรรม³⁴ แล้วจึงค่อยพัฒนาขึ้นมา มีความสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์ และความมั่งคั่งและมีบทบาทยิ่งขึ้นในสมัยปลายยุคพระเวช ดังปรากฏในเรื่องราวที่มีความเกี่ยวข้องกับ Prajapati³⁵ และดังปรากฏใน Sri-Sukta³⁶ ซึ่งเป็นส่วนท้ายของ Rg-Vade และโคกกล่าวเรื่องราวไว้ทั่วในหน้า 5

จึงพอจะกล่าวได้ว่า เทพ ศรี้-ลักษมี ในยุคพระเวชนี้มีบทบาทในฐานเป็นเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่ง ยังมิได้รับการบูชาร่วมกับพระวิษณุในฐานะชายาพระวิษณุแต่อย่างใด

ศาสนาฮินดูชมพูทวีป เป็นยุคที่ให้กำเนิดมหากาพย์ที่สำคัญ อยู่ 2 เรื่อง คือเรื่องมหาภารตะ และเรื่องรามายณะ มีเนื้อเรื่องเกี่ยวข้องกับสงครามระหว่างพวกอารยันกับชนพื้นเมืองเดิม สภาพการณ์โดยทั่วไปในยุคนี้นับเป็นสมัยที่ชาวอารยันพยายามปรับปรุงศาสนาของตนเองเพื่อให้เข้ากันได้กับเหตุการณ์ในสมัยนั้น คือการที่มีการก่อตั้งลัทธิพระเวทและลัทธิใหม่ ๆ เช่น ศาสนาเชน, พุทธ มีบทบาทมากขึ้น รวมทั้งอิทธิพลจากต่างชาติที่เข้านารุกรานด้วย ดังนั้นในยุคนี้นักวิชาการจึงได้มีการพยายามจู่โจมลัทธิของชาวพื้นเมืองเข้ามาไว้ในศาสนาของตนเอง ดังเช่นปรากฏเรื่อง การบูชาพระกฤษณะในมหาภารตะ และเรื่องการบูชาพระราม ในรามายณะ โดยยกฐานะให้เป็นอวตารหนึ่งของพระวิษณุ เป็นต้น

สำหรับพระลักษมีนั้น ยังปรากฏเรื่องราวในรามายณะว่า ³⁷ ถือกำเนิดมาจากการทวนเกลียวสมุทร ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในปางภุมราวตาร ของพระวิษณุ และพระวิษณุก็รับนางเอาไว้เป็นชายาคู่ นอกจากนั้นทั้งในมหาภารตะและรามายณะ ³⁸ ยังได้กล่าวถึงพระลักษมีว่ามีความสัมพันธ์กับท้าวฤเวร ซึ่งเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย และในมหากาพย์ยุคหลัง ๆ บางฉบับ ยังจัดให้พระลักษมีมีฐานะเป็นชายาของท้าวฤเวรด้วย เหตุนี้นางจึงได้รับการยกย่องให้เป็นเทพีแห่งความมั่งคั่งไปทั่ว จะให้ความหมายของพระลักษมีในยุคนี้นี้มากขึ้น สำหรับในแง่หน้าที่แล้วนั้นยังคงเหมือนเดิม คือเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่ง แต่ทว่า ในยุคนี้นอกจากจะมีการบูชาพระลักษมีเหมือนในยุคนั้นแล้ว ยังได้เหมือนในยุคนั้นด้วย ดังเช่น บูชาร่วมกับท้าวฤเวร, บูชาร่วมกับพระวิษณุ เป็นต้น โดยเฉพาะกับพระวิษณุเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระลักษมีมีฐานะเป็นเทพีที่ผู้คนให้การนับถือมาช้านานอยู่ในขณะนั้น ชาวอารยันจึงได้จัดให้นางเป็นเทพีคู่พระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพที่ขึ้นมามีความสำคัญเป็นอย่างมากในยุคนี้นั่นเอง พระอินทร์ที่สำคัญในยุคนั้น

ศาสนาฮินดูยุคโบราณและกัมภีร์ ในยุคนี้นับถือต่าง ๆ ที่มีเข้ามาตั้งแต่ยุคชมพูทวีปแล้วนั้น มีความเจริญขึ้นมานานับชัวยกกัน 3 ลัทธิคือ ลัทธิไวษณพิกาย ซึ่งให้การนับถือพระวิษณุเป็นเทพสูงสุด ลัทธิไศวะให้การนับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด และลัทธิศักติซึ่งให้การนับเทพีว่ามีอำนาจสูงสุด

สำหรับพระลักษมีในยุคนี้นี้ได้รับการจัดให้เป็นศักดิ์ของพระวิษณุ จะอยู่เคียงข้างพระวิษณุในทุกหนทุกแห่ง คอยทำหน้าที่เป็นหลังส่งเสริมให้กับพระวิษณุ นอกจากนี้ยังถือว่าเป็นพระแม่แห่งโลก ผู้ให้กำเนิดแก่สรรพสิ่งทั้งปวงไปทั่วทั้งมวลด้วย ³⁹

4. พระนามต่าง ๆ ของพระลักษมี

พระลักษมีนั้นมีพระนามต่าง ๆ มากมายหลายพระนาม และหลายความหมาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะคุณสมบัติ และบทบาทหน้าที่ของพระลักษมี ในรูปแบบต่าง ๆ ดังเช่น

- นามพระลักษมี⁴⁰ เพราะเป็น เทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะเรียกชื่อเมื่อไว้ร่วมกับพระวิษณุเพียงองค์เดียวหรือประทับเพียงพระองค์เดียว

- นามปัทมา⁴¹ เพราะมีความสัมพันธ์กับดอกบัว

- นามสมลา⁴² ก็เพราะมีความสัมพันธ์กับดอกบัวเช่นกัน

- นามศรี⁴³ นั้นมีความหมายคล้ายกับภาษาสันสกฤตว่า ความโชคคือปลื้มความมั่งคั่ง ซึ่งจะเรียกชื่อเมื่ออยู่ร่วมกับพระวิษณุ และพระสรีสวัสดิหรือปรากฏเดี่ยว

- นาม ภคินี⁴⁴ เพราะคติความเชื่อว่าเป็นผู้อำนวยโชคมาให้

- นามหริปรียา⁴⁵ หมายถึงผู้เป็นที่รัก ของพระหริ

- นามปัทมาฉายา⁴⁶ หมายถึงผู้อาศัยอยู่บนดอกบัว

- นามชลธิชา⁴⁷ หมายถึงผู้กำเนิดจากทะเล

- นามกัญชกา⁴⁸ (Chanchala) หมายถึง ผู้ที่ไม่มีความแน่นอน

- นามโลกมาตา⁴⁹ หมายถึง มารดาแห่งโลก

- นามกนิราพชิตานัย⁵⁰ หมายถึงลูกสาวแห่งทะเลสาบ

- นามอินทรี⁵¹ หมายถึงความงาม

- นามลีลา⁵² เมื่อพระวิษณุอวตาร เป็นพระราม

- นามรุกมิณี⁵³ เมื่อพระวิษณุอวตาร เป็นพระกฤษณะ

- นามธาราณี (Dharaṇī) ⁵⁴ เมื่อพระวิษณุอวตาร เป็นพระรามใน ปฐมราม

- นามไวษณวี (Vaiṣṇavī) ⁵⁵ เป็นชื่อเรียกศักดิ์ของพระวิษณุ

- นามวราหิ⁵⁶ เป็นชื่อเรียกศักดิ์ของพระวิษณุในปางอวตาร เป็น วราหะ

- นามนรสิงหิ⁵⁷ เป็นชื่อเรียกศักดิ์ของพระวิษณุในปางอวตาร เป็น นร สิงห์

- นามราชา⁵⁸ เป็นชื่อเรียกศักดิ์ของพระวิษณุในปางเป็น กฤษณะ

- นามมหา-ลักษมี⁵⁹ ก็คือเมื่อเป็นรูปเคารพที่มี 4 กร ในพระหัตถ์ถือภาชนะ, กระบอง, โล่และเบลมะทุม และลักษณะที่สำคัญคือ จะสวมสังข์ (Ling) ไว้บนศีรษะ

- นามวีระ-ลักษมี⁶⁰ (Vira-Lakshmi) ก็เมื่อเทพีประทับนั่งหรือยืนบนดอกบัว
พระหัตถ์ทั้ง 2 ถือบนดอกบัวและค้ำล่างทำปางประทานพรและประทานอภัย

- นามกัลยา-ลักษมี ชื่อที่ปรากฏในศิลาจารึก (Silpasara) ก็คือเมื่อมี 6 กร
ใน 3 พระหัตถ์ถือกระบอง โล่ห์และฉ้ายสุรา

- นามอัสตะพฐา วีระ-ลักษมี (Ashtabhuja-Viralakshmi)⁶² ก็คือเมื่อเทพีมี
8 กร ถือบังเหียง, ตะขอ, ลูกประคำ, กระบอง, ดอกบัว และภาชนะในพระหัตถ์ ล้วน 2 กรหน้าทำ
ปางประทานพรและปางประทานอภัย

- นามคช-ลักษมี ก็คือเมื่อมีช้าง 2 เชือกที่อยู่คานข้างกำลังลงน้ำให้

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถ

1. Bhagwant Sahai, Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities, (New Delhi: Abhinav Publication, 1975), p. 157
2. Padma Upachyaya, Female Image in the Museum of Uttar Pradesh and Their Social Background, (Delhi: Chaukhambha Orientalia, 1978), p. 33.
3. Bhagwant Sahai, Op. cit.,
4. Jitendra North Banerjea, The Development of Hindu Iconography, (Calcutta: University of Calcutta, 1941), p. 185-186
5. C. Sivaramamurti, Sri Laksmi in Indian Art and Thought, (India: Kanak Publication, 1982), p. 4
6. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 158
7. C. Sivaramamurti, Op. cit., p. 19 fig 30
8. Jitendra North Banerjea, Op. cit., p. 189
9. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 158-159
10. C. Sivaramamurti, Op. cit., p. 16
11. สมชาติ มณีโชติ. คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี. วิทยานิพนธ์
ปริญญาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529. หน้า 73-74
12. Jitendra Nath Banerjea, Op. cit., p. 122-123
13. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 165-168
14. Ibid., p. 162
15. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 165-168
16. ในคัมภีร์ศุทตะ พราหมณะ กล่าวว่า "ศรี มีความสัมพันธ์กับพระชาปติ (Prajapati) หมายถึง
เทพเจ้าแห่งจักรวาล โดยได้รับการเนรมิตขึ้นมาโดยพระชาปติเอง ให้มีลักษณะสวยงามเหมือนเทพธิดา
และจากความสวยงามนี้เองที่ทำให้บรรดาเหล่าเทพและเทพีอื่น ๆ อิจฉา จึงต้องการที่จะนาง แต่ทว่า
พระพระชาปติยังเอาไว้ ขอเพียงแค่ให้นางเอาคุณสมบัติต่าง ๆ ของนางไปจากนางทำให้ชีวิตว่างเปล่า

ก็พอ จากนั้นพระอัคนี, พระโสมมา, พระวรุณ, พระมิทรา, พระอินทร์, พระพิśปติ (Brhaspati), พระสวितร์ (Savitr), พระบุศาน, สรัสวตี และ ทวสตี (Tvastṛ) จึงได้นำเอาอาหาร, อาณาจักร, อำนาจการปกครองในจักรวาล, ยศศักดิ์, พลังอำนาจ, ความมั่งคั่ง และรูปกายที่สวยงามไปจากนาง แต่ทำไมนางพระศรีก็ไ้สิ่งเหล่านี้กลับคืน ทั้งนี้เพราะจากคำแนะนำของพระประชาปติที่ว่าให้นางเอาวัตถุ 10 อย่างไปบูชาเทพทั้ง 10"

(จาก Bhagwant Sahai. Op. Cit, P. 160-161)

17. ในศรี-ศุภกะ กล่าวว่า เทพีศรีและลักษมีนี้ได้รับการเรียกว่า "ผู้มีดอกบัวเป็นสมบัติประจำตัว" (padmamini), "ผู้ที่ประทับบนดอกบัว" (padmesthita), "ผู้ที่อยู่ในวรรณะสีดอกบัว" (padmavarna) และ "ผู้ซึ่งกำเนิดมาจากดอกบัว" (padma-sambhava) และมีรูปแบบอื่นอีกคือ "มีดวงตาเป็นดอกบัว" (padmaksī), "ต้นชาคล้ายดอกบัว" (padma-uru), "มีใบหน้าคล้ายดอกบัว" (padmanana), "ประทับอยู่ในสระ" (Sarasijanilaya), "ชอบดอกบัว" (padmaprya) และ "ถือดอกบัว" (padma-hasta), จะอยู่ร่วมกับช้างในลักษณะที่ช้างกำลังสร้างให้ (hasti-nada-pramadeni)

(จาก Bhagwant Sahai. Op. cit, p. 161.)

18. Edward Moor. Hindu Pantheon. (Delhi; Indological Book House, 1968) p. 73.

19. สมชาติ เมืโซทิ. เรื่องเดิม. หน้า 74-75
20. Edward Moor. Hindu Pantheon. p. 72.
21. C. Sivaramamurti. Op.cit, p. 34-35.
22. Icons. Veronica. Indian Mythology. (New York: Paul Hamlyn, 1967), p. 87.

23. คัมภีร์วิษณุ ปุราณะ กล่าวว่า พระศรีเป็นบุตรสาวของ ฤๅษี และนางคยาตี พร้อมกับได้เป็นชายาของพระวิษณุ เป็นพระแม่แห่งโลกชั่วกัลป์วสาน พระศรีนั้นจะอยู่คู่กับพระวิษณุทุกหนทุกแห่ง พระวิษณุเป็นความหมายของนางจะเป็นคำพูด, พระวิษณุเป็นผู้ปกครองนางจะเป็นมันสมอง, พระวิษณุเป็นปัญานางจะเป็นความฉลาด, พระวิษณุเป็นธรรมนางจะเป็นกิริยา, พระศรีเป็นแผ่นดินพระหริเป็นผู้นำโลก, พระหริเป็นตัวแทนแห่งเพศชายนางเป็นตัวแทนแห่งสตรี จะเป็นสิ่งคู่กันเสมอและในตอนท้ายกล่าวว่า พระลักษมีกำเนิดมาจากการ กวนเกษียรสมุทร ทั้งนี้ก็เพราะว่าพระลักษมีนั้นคิดตาม

พระหริศทศกโมว่าพระองค์จะอวตาร เป็นสิ่งใดก็จะตามไปช่วยเหลือ ก็จะเห็นได้จากอวตารต่าง ๆ ของพระวิษณุ (จาก Edward Moor. Hindu Pantheon. p.127-128.)

24. Icons. Veronica. Op.cit.
25. ผาสุข อินทรารุข, รูปเคารพในศาสนาฮินดู กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2522
หน้า 64.
26. Kalpanas Desai. Iconography of Vishnu. (Indian: Abhinav Publication,
1973), p.173-174.
27. Ibid.,p.173.
28. Ibid.
29. รศ. ประจักษ์ ประภาพิตยากร, เทวคานุกรมในวรรณคดี กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเคียนส์ไตร์,
2529. หน้า 109.
30. ผศ. สดเมธ เมธาวิทยากุล, ศาสนาเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ : ทิพย์อักษร, 2527 หน้า 172
31. ผาสุข อินทรารุข. เรื่องเดิม. หน้า 8-27.
32. Romesh Chunder. The Early Hindu Civilization. (Calcutta: Dunthi Pustak,
1963), p.67-68.
33. Padma Upadhyaya. Op.cit, p. 37.
34. Bhagwant Sahai. Op.cit, p.160.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. Edward Moor. Hindu Pantheon. p.73.
38. Bhagwant Sahai. Op.cit, p. 162.
39. W.J. Wilkins. Hindu Mythology. (Delhi: Indological Book IB Use
Varanasi,1972), p.127-128
40. H. Krisna Sastri. God and Goddrsses. (New Delhi: Asian Educational
Services,1986), p. 189.
41. Ibid.
42. Ibid.

43. Ibid.

44. พระยาสุรจจาภิรมย์ (สรวง ศรีเพิ่ม). เทวกำเนก, - กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527, หน้า 74.

45. W.J. Wilkins. Op.cit, p.133.

46. Ibid.

47. Ibid.

48. Ibid.

49. Ibid.

50. นส. ประจักษ์ ประภาพิตยากร. เรื่องเคิม, หน้า 109

51. เล่มเดียวกัน

52. Edward Moor. Hindu Pantheon. p.73.

53. Ibid.

54. W.J. Wilkins. Op.cit, p.128.

55. Edward moor. Moor's Hindu Pantheon. (California: The Philosophical Research Society Inc, 1971), p. 119.

56. Ibid.

57. Ibid.

58. Ibid.

59. H. Krisna Sastri. Op.cit, p. 189.

60. Ibid.

61. Ibid.

62. Ibid.

บ ๓
1/01
2530
003

002782

26 เม.ย. 2530

บทที่ 3

ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีในประเทศอินเดีย

1. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับรูปเคารพพระลักษมี

ทั้งนี้กล่าวในบทที่ 2 แล้วว่าพระลักษมีนั้นเป็นเทพที่ชนพื้นเมืองให้การนับถืออยู่ก่อนแล้ว จนกระทั่งในสมัยคุปตะ ศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกายได้กลืนเอาคติการนับถือบูชาของชนพื้นเมืองนี้เข้ามาไว้ ให้พระลักษมีมีฐานะชายาของพระวิष्ณุ และยังมีบทบาทยิ่งขึ้นในคติความเชื่อของลัทธิศักติ ซึ่งให้การนับถือเทพีว่าเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ทำให้ลักษณะรูปเคารพที่สืบเนื่องจากคติการนับถือบูชาพระลักษมีมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงทั้งในรูปแบบ และคติความเชื่อเรื่อยมา ด้วยเหตุข้างต้น ในที่นี้จึงแบ่งลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีออกเป็น 2 ช่วงคือ

- ลักษณะรูปเคารพก่อนเข้าไปมีบทบาทในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกาย
- ลักษณะรูปเคารพในฐานะเทพีของศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกาย

ลักษณะรูปเคารพก่อนเข้าไปมีบทบาทในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพิกาย
ลักษณะรูปแบบรูปเคารพของพระลักษมี เทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่ง ที่เป็นที่นิยมมากก็คือ ประติมากรรมรูปสตรีที่มีความสัมพันธ์กับคอกบัว ในนาม ศรี-ลักษมี และประติมากรรมที่มีองค์ประกอบสำคัญ 3 อย่างคือ เทพี, คอกบัว และช้าง เรียก ศรี-ลักษมี หรือ อภิเชก-ลักษมี

สำหรับประติมากรรมรูปสตรีที่มีความสัมพันธ์กับคอกบัวนั้น นายคอมาราสวามี (Coomaraswamy) ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของ 2 สิ่งนี้ ในหนังสือ The Eastern Art ว่ามีความสัมพันธ์กันใน 3 ลักษณะด้วยกันคือ เทพีจะถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา, เทพีประทับนั่งหรือยืนบนคอกบัว และเทพีจะอยู่ท่ามกลางคอกบัวพร้อมกับถือคอกบัวไว้ในพระหัตถ์ซ้าย¹

ส่วนประติมากรรมในรูปแบบ ศรี-ลักษมี หรือ อภิเชก-ลักษมี นั้น แตกต่างจากรูปแบบแรกคือ นอกจากจะมีเทพีและคอกบัวเป็นจุดสำคัญของภาพแล้ว ยังได้เพิ่มช้างเข้ามาด้วย ในลักษณะยืนขนานข้างของเทพี แล้วจึงวงยกหมอน้ำสรงให้กับเทพีอีกทีหนึ่ง

นอกจากเทพีจะมีความสัมพันธ์กับคอกบัวและช้างแล้ว เทพีลักษมียังมีความสัมพันธ์กับตัวกุเวร² เทพแห่งมั่งคั่งร่ำรวยด้วย จึงมีหลักฐานยืนยันทั้งที่เป็นวรรณกรรม คือ ทั้งมหากาพย์ภารตะและรามายณะ ก็กล่าวถึงความสัมพันธ์ของ เทพทั้ง 2 ข้างยังจัดให้อยู่ในฐานะชายาของตัวกุเวรด้วย ในวรรณกรรมยุค

มหากาพย์ฉบับหลัง ๆ³ และหลักฐานทางค่านโบราณคดีที่เริ่มปรากฏในประติมากรรมของสมัยกุสานะ⁴

ลักษณะรูปเคารพในฐานะเทพของศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพนิกาย

แม้ว่าเทพลักษมีจะได้รับการจัดเข้าไว้เป็นเทพของศาสนาฮินดู ในฐานะศักดิ์ของพระวิษณุแล้วก็ตาม ทว่ารูปเคารพก็ยังคงมีอยู่ส่วนหนึ่งที่มีลักษณะรูปแบบคงเดิม ซึ่งเป็นที่นิยมมากในสมัยคุปตะ จึงจะปรากฏบนเหรียญตราและตราประทับของราชวงศ์คุปตะเป็นอย่างมาก⁵ โดยเฉพาะรูปแบบที่มีความสัมพันธ์กับเทากุเวร⁶ สำหรับลักษณะรูปเคารพอีกส่วนหนึ่งนั้น จะเป็นลักษณะรูปแบบที่ได้รับการจัดแปลงไปบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับบทบาทและหน้าที่ในฐานะศักดิ์ของพระวิษณุ ซึ่งพอที่จะจัดรูปแบบได้เป็น 2 ลักษณะคือ

- รูปแบบที่พระลักษมีประทับอยู่เป็นเอกเทศ
- รูปแบบที่พระลักษมีประทับอยู่รวมกับพระวิษณุ

ลักษณะรูปแบบที่พระลักษมีประทับอยู่เป็นเอกเทศ จะยังคงเหลือลักษณะพื้นฐาน คือ เทพกับคอกบัว แต่ทว่าจะปรากฏสัญลักษณ์ของพระวิษณุหรือพาหนะของพระวิษณุ คือครุฑเพิ่มเติมเข้ามาด้วย นอกจากนี้ความหลากหลายในรูปแบบยังเพิ่มมากขึ้น จะเห็นว่าพระลักษมีมีทั้ง 2 กร ถือหอยสังข์และคอกบัว มี 4 กร ถือจักร, สังข์, คอกบัว และคทาหรือมธมะนาว ทรงถือคันศร, คทา, ลูกศร, คอกบัว, จักร, สังข์, ประตัก และสาธหรือไม้ศรเป็นต้น⁷ รวมทั้งเทพในลักษณะที่เป็นศักดิ์ของพระวิษณุ คือมีรูปกาย, พาหนะเหมือนกับพระวิษณุแต่เป็นสตรี ทั้งเช่นในลักษณะของไวษณวี (Vaiṣṇavi) ประทับนั่งบนหลังครุฑถือสังข์, จักร, กระบอง, และพระขรรค์ และในลักษณะของวราหิและนรสิงห์เป็นต้น⁸

ลักษณะรูปแบบที่พระลักษมีประทับอยู่รวมกับพระวิษณุ พระลักษมีจะปรากฏร่วมกับรูปแบบต่าง ๆ ของพระวิษณุดังนี้คือ

1. ร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบประทับยืน⁹ ซึ่งมีอยู่เพียงรูปแบบเดียวที่มีพระลักษมีประทับร่วมอยู่กับคอกบัวคือ

- โภกะสถานกะ-มูรติ (Bhogasthanaka-murti) พระวิษณุมี 4 กร พระหัตถ์ซ้ายค้ำหลังถือสังข์ ค้ำหลังขวาถือจักร พระหัตถ์ขวาค้ำหน้าทำปางประทานอภัยหรือประทานพร พระกรซ้ายค้ำหน้าเป็นอิสระหรือวางบนพระปรัศว์ มีพระศรีประทับยืนอยู่ค้ำหน้า ทรงถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายปล่อยลงข้างพระวรกาย ภาษีกฤคุและภาษีมารคัมเหมาคู่กันเข้าอยู่ค้ำหน้าขวาและซ้ายของภาพ เช่นมีพระวิษณุขึ้นไปมี เทวียมา, สิงหลาติน, กามินี, อยาสินี, เทพแห่งดนตรีคือทัมพูและมารทะ, กิณนรคนหนึ่ง, ยกษิณหนึ่ง, วิทยาธร, ภาษีสันตะ, สันตกุมาร, สุริยเทพ และจันทร์เทพ บนกำแพงค้ำ

เหนือและใต้ เป็นรูปพระศิวะ และพระพรหม

2. ร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบประทับนั่ง¹⁰ มีอยู่ 2 รูปแบบ ที่ประทับร่วมกับพระลักษมี คือ

- โภคะสนมูรติ (Bhoga-sanamurti) พระวิษณุประทับนั่งบนสิงทอาสนะ อยู่ในวรรณะสีคำ มี 4 กร พระกรขวาคำนหลังทรงถือจักร คำนหน้าทำปางประทานอภัยหรือประทานพร พระกรซ้าย คำนหลังถือสังข์ คำนหน้าวางบนพระเพลา พระลักษมีประทับนั่งทางคานขวาของพระวิษณุ ทรงถือคอกบัว ในพระหัตถ์ คำนซ้าย พระภุมิเทวีประทับนั่งทางคานซ้ายของพระวิษณุ ทรงถือคอกบัวสีฟ้าในพระหัตถ์ บนกำแพงคานใต้สลักรูปพระพรหม คำนเหนือเป็นรูปพระศิวะ ส่วนบนกำแพงคานหลังของพระวิษณุเป็นรูปเทพีมายาและสิงหะลาหิณี, เทพแห่งดนตรีคือทมิฬุและมารทะ, มีกนิษฐ์หนึ่ง, ยักษิณหนึ่ง, วิทยาธรคนหนึ่ง, ฤาษีสุนทะและสันตกุมาร, สุริยเทพ, จันทรเทพและกนิษฐ์ไมสวาร์ก (Kalapa) ,

- วีรสนมูรติ (Virasanamurti) พระวิษณุประทับนั่งบนพระแท่น พระพาหาซ้ายงอ และพระพาหาขวาเหยียดออก มีพระลักษมีและพระภุมิเทวีอยู่ข้าง ๆ แท่นที่ฤาษีภฤคุ และมารกัณเฑยะ พระวิษณุครองพระองค์คำ แก้วพระวรกายสีแดง พระหัตถ์ขวาคำนหลังถือจักร คำนหน้าทำปางประทานอภัย พระหัตถ์ซ้ายคำนหลังถือสังข์ คำนหน้าทำปางสังกตกรรม เบื้องไปทางขวาของพระวิษณุ มีรูปพระพรหม มารกัณเฑยะ ส่วนทางซ้ายเป็นพระศิวะและฤาษีภฤคุ มีเทพี 2 องค์คือ กามินีและอโยธินค้อย โบกแสจามรียู และแวกล้อมด้วยฤาษีสุนทะ, สันตกุมาร, เทพทมิฬุ, มารทะ, สุริยเทพ, และจันทรเทพ

3. ร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบบรรทม¹¹ มีอยู่ 2 รูปแบบ ที่มีพระลักษมีปรากฏอยู่ด้วย คือ

- โภคะสนมูรติ (Bhogasayana-murti) พระวิษณุอยู่ในวรรณคำ มี 2-4 กร บรรทมบนพญานาค พระหัตถ์ขวายเหยียดไปและถือจักรมงกุฎ หรือเหยียดไปทางพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายขนานไปกับพระวรกายหรือวางบนพระเพลา ไม่ไต่กล่าวถึง พระกรอีก 2 ข้างแต่อย่างใด พระพาหาเหยียดตรง คำนซ้ายงอเล็กน้อย พระลักษมีประทับนั่งข้างพระเศียร ในพระหัตถ์ขวาคำนหลังถือคอกบัวแดง พระหัตถ์ซ้ายทำท่ากฤกัะ ส่วนพระภุมิเทวีประทับนั่งที่ปลายพระบาทของพระวิษณุ ในพระหัตถ์ถือคอกไม้สีฟ้า พระหัตถ์ซ้ายทำท่ากฤกัะ ขนาบข้างพระวิษณุเป็นฤาษีมารกัณเฑยะและภฤคุ บนกำแพงคานใต้เป็นพระพรหม กำแพงคานเหนือเป็นพระศิวะประทับนั่งอยู่ คานใต้จะทำแท่นบูชาพระคเณศ และคานเหนือเป็นแท่นบูชานางทุรคา ใกล้พระบาทคือรูปอสูรมนุและโกฏกะ พระพรหมประทับนั่งบนคอกบัวที่มีกานดุกจากพระนาภีของพระวิษณุ ทางคานขวาจะสลักรูปอสูรมนุและครุฑ เทพครุฑทางขวามือทำรูปสุริยเทพ คำนซ้ายของพระพรหมเป็นรูปของอัศวิน 2 องค์, ทมิฬุและมารทะ เทพแห่งดนตรี และจันทรเทพ นอกจากนั้นก็มีเทพประจำทิศทั้ง 8 และนางอัปสรกำลังโบกแสจามรียู

- วีระศยณะ-มูรติ (Virasayana-murti) พระวิษณุอยู่ในวรราชท่า พระกรขวาจับ
 ทวนรองรับพระเศียร ด้านหลังถือจักร พระกรซ้ายค้ำหลังถือสังข์ ค้ำหน้าเหยียดตรงไปชนานกับพระวร
 กาย พระลักษณมีกับพระภูมิ เหนือพระหัตถ์นั่งที่ปลายพระบาทของพระวิษณุ อสุรมุขและ ไกฏกะนั่งเฝ้ามอรรณพ
 พระบาทของพระวิษณุเอาไว้ ทางด้านซ้าย-ขวาเป็นฤาษีมาร กัมพิยะและภฤคุ พระพรหมพระหัตถ์นั่งบนคอก
 นวที่มีก้านใบดอกออกมาจากพระนาภีของพระวิษณุ หอมล้อมด้วยรูปของอโยธ-บุรุษ, ครุฑ, สุริยเทพ, สัมปตะ
 ฤาษี (ฤาษี 7 คน) พระอาทิตย์ 12 องค์, รุท, นางอัปสร, ชัมพุร, นารท, กิณร 1 คู่, สุนทะและ
 สัตกุมาร มีรูปพระศิวะบนกำแพงด้านหลังแท่นบูชา

4. ร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบลักษมี-นารายณ¹² (Lakshmi-Narayana) พระลักษมีจะ
 ประทับนั่งบนพระเพลาข้างซ้ายของพระวิษณุ พระกรขวาโอบรอบพระศอกของพระวิษณุพระวิษณุเองก็สวมกอด
 พระลักษมีที่เอวด้วยพระกรซ้าย พระลักษมีถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย มีริวารคือ ภัททิ (Riddhi) ถือแต่
 จามรีอยู่ใกล้ ๆ ทางด้านขวาจะเป็นครุฑ มีอโยธ-บุรุษถือสังข์และจักรอยู่ข้างพระวิษณุ ค้ำหน้าจะเป็น
 พระพรหม พระศิวะท่าพระหัตถ์ทำอัญชลี โดยพระพรหมจะรัก เช็มชักเส้นโค พระศิวะถือกะโหลกในพระหัตถ์
 และสวมโยคะปัทม (Yoga-Patta)

บทาวิเทศกาลัยศิลาจาร สจวนลิลลลลลล

2. ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีที่ปรากฏตามคัมภีร์

ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีที่สามารถพบได้ทั่วไปในดินแดนนี้กล่าวไปแล้วจากข้างต้น
 ซึ่งรูปแบบที่ปรากฏในงานศิลปกรรมเหล่านั้น อาจจะเหมือนหรือแตกต่างกันบ้าง จากลักษณะของเทพที่กล่าว
 ไว้ในคัมภีร์ ซึ่งมีเป็นจำนวนมากมา ในที่นี้จะยกมาเฉพาะคัมภีร์ เห็นว่ามีความสำคัญดังนี้คือ

1. คัมภีร์อภิธานะจินตนา (Abhilaṣitārthachintamāni)¹³ กล่าวถึงลักษณะ
 รูปเคารพพระลักษมีไว้ว่าอยู่ในวรมณะชาว ประทับนั่งบนคอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงถือ ศรี-พละ (Sri-
 phala) พระหัตถ์ซ้ายถือคอกบัว มีช้าง 2 เชือกกำลังส่งน้ำให้

2. คัมภีร์นารายณะ (Narayana-graha)¹⁴ กล่าวว่าพระลักษมีทรงถือคอกบัว สวมมาลัย
 คอกบัว และมีช้าง 2 เชือกกำลังส่งน้ำให้

3. คัมภีร์มถยาปุราณะ (Matsya Purāṇa)¹⁵ กล่าวถึงรูปเคารพพระลักษมีรูปแบบ
 พระลักษมี ว่าพระลักษมีจะทรงถือศรี-พละ (Sri-phala) และคอกบัวในพระหัตถ์ มีรูปกายเป็นสีทอง
 ประทับนั่งบนคอกบัว และคว้นช้างทั้ง 2 ช้างมีช้างกำลังส่งน้ำให้

4. คัมภีร์วิษณุธรรมโมคระ (Viṣṇudharmottara) กล่าวว่าพระลักษมีเมื่อประทับ

ร่วมกับพระหริจะแต่งกายด้วยอาภรณ์ขาว มี 2 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ แต่ถ้าประทับเพียงพระองค์เดียว มักจะมี 4 กร ประทับนั่งบนคอกบัว ในพระหัตถ์ขวาทรงถือคอกบัวที่มีก้านยาว พระหัตถ์ซ้ายถือด้วยน้ำทิพย์ อีก 2 พระหัตถ์ ถือสังข์และผลมีธำชชา เบื้องไปทางด้านหลังมีช้าง 2 เชือก ถือหมอนน้ำในวงและกำลังสรงน้ำให้กับเทพี หรือบางครั้งเทพีจะประทับยืนบนคอกบัว มี 2 กร ถือสังข์และคอกบัว เหนือพระเศียรมีวิหยาชเหาะอยู่ และใกล้ ๆ กับเทพีมีเทพธิดาปรากฏอยู่คือ ราชศรี (Rāgāsri) , สวยา-ลักษมี (Svayā-Lakṣmī) , พรหม-ลักษมี (Brahmī-Lakṣmī) , จยา-ลักษมี (Jyā-Lakṣmī)¹⁶ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงลักษณะรูปร่างของพรหมสันธิ์เอาไว้ว่า พระวิษณุทรงบรรพตอยู่บนเขื่อนาคเหนือทะเล พระบาทข้างหนึ่ง วางบนพระเพลาของพระลักษมี และอีกข้างวางไปบนทวนาค พระหัตถ์แรกถือสังข์ พระหัตถ์ที่ 2 ทรงรับพระเศียร พระหัตถ์ที่ 3 วางไว้ใกล้กับพระนาภี พระหัตถ์ที่ 4 วางพิงบนเข่า พระพรหมประทับนั่งบนคอกบัวที่มีก้านยาวมาจากพระนาภีของพระวิษณุ อสุรมธุและไภวฤกะยืนอยู่ใกล้กับคอกบัวอยู่ธ-บุรุษจะปรากฏอยู่ใกล้กับแท่นบรรพต¹⁷

5. คัมภีร์ ศิลปรัตนา (Silparatna) กล่าวว่าพระลักษมีจะอยู่ในวรรณะขาว พระหัตถ์ซ้ายถือคอกบัว พระหัตถ์ขวาดือผลมีธำชชา (bilva) ประทับด้วยสร้อยไข่มุก พร้อมกับมีบริวารเป็นเทพธิดา 2 องค์กำลังโอบกอดและจูบอยู่ใกล้ ๆ ขนาบข้างของเทพีข้างล่างสรงน้ำให้ สำหรับลักษณะของประติมากรรมพระลักษมีนั้นจะมี 2 กร เมื่อประทับร่วมกับพระวิษณุ แต่เมื่อประทับเป็นเอกเทศ จะมี 4 กร ประทับนั่งบนผลมีธำชชา 8 กลีบ พระหัตถ์ขวาดือคอกบัวก้านยาวและผลมีธำชชา พระหัตถ์ซ้ายถือหมอนน้ำทิพย์และสังข์ ด้านข้างทั้ง 2 ข้างมีช้าง 2 เชือก กำลังสรงน้ำลงบนศีรษะของเทพี¹⁸ นอกจากนี้ยังได้ให้คำบรรยายถึงรูปเคารพแบบ ลักษมี-นารายณ์ เอาไว้ว่าพระนารายณ์ 8 กร ถือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงไป 4 อย่างคือ หนังสือ, คอกบัว, กระจก และกลีสีของคำ (golden kalasa) เป็นลักษณะที่ชี้ให้เห็นถึงการตามกันของพระลักษมีกับพระนารายณ์ ทำให้เป็นอรรดลักษมี-นารายณ์ เช่นเดียวกับที่พระศิวะมีอรรด-นารีสว¹⁹

6. คัมภีร์ อัมฤตทิฏฐิกถา (Amṛtadibhidhāgama)²⁰ กล่าวว่าพระลักษมีอยู่ในวรรณะเหลืองทอง ประทับารกายด้วยทอง, หิน, เพชรพลอย ใส่ทับทิมบนกร ที่ปรากฏในประติมากรรมจะมีลักษณะเป็นหญิงสาวสวยงาม มีดวงตาบุคลิกบัว สะโพกยาว สวมใสอาภรณ์คันทนาอก สวมใส่เครื่องประดับศีรษะมากมาย ในพระหัตถ์ขวาดือคอกบัว พระหัตถ์ซ้ายถือผลมีธำชชา

7. คัมภีร์ วิศวกรรมศาสตร์ (Viśvakarma-śāstra) ได้กล่าวถึงพระลักษมีที่พบที่

วิหาร ครวีระ (karavira) งามลักษณะเป็นรูปสตรีร่างเล็ก งามด้วยเครื่องประดับมากมาย ในพระหัตถ์ขวาค้นหลังถือคทาชื่อ กุโมดากิ (kumodaki) และค้นหลังถือเหยือกน้ำ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายค้นหลังถือ คีตกะ (khitaka) ค้นหน้าถือขลุ่ยสรีสา บนพระเศียรประดับด้วยสิงค (Linga) ผู้คนที่ปรารถนาความมั่งคั่งจะให้การบูชาเป็นอย่างมาก²¹ นอกจากนี้ในคัมภีร์นี้ยังได้กล่าวถึง ลักษณะรูปเคารพของ ลักษมี-นารายณ์ เอาไว้ว่าทั้งพระลักษมีและพระนารายณ์ จะได้รับการสลักขึ้นด้วยหินในลักษณะรูปกายเทพเจ้าและเทพธิดา โดยให้พระวิษณุประทับด้านขวา พระลักษมีประทับด้านซ้าย ในลักษณะโอบพระกรรอบพระศอกของพระวิษณุเอาไว้ ส่วนอีกพระหัตถ์หนึ่งถือดอกบัว นางสิทธิ (Siddhi) จะอยู่ข้างข้างในระทับเท้าว่า พระวิษณุจะทรงมีสังข์และจักรในพระหัตถ์ พร้อมกับมีโยคะปัทม (Yoga-Patta) ด้วย²²

8. ใน เทวมหัทธนะ (Devi-Mahatmya) ของคัมภีร์มารกันเพะ-ปุราณะ (Markandeya-Purāna) ได้กล่าวถึงรูปแบบรูปเคารพของพระลักษมีที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาให้มีพระกรถึง 18 กร และในพระหัตถ์จะถืออาวุธต่าง ๆ มากมาย²³ รวมทั้งยังได้กล่าวถึงศักดิ์ของพระวิษณุในรูปแบบไวษณวิ (Vaishnavi) ว่า มีลักษณะเหมือนกับพระวิษณุทุกอย่างยกเว้นเพศ จะประทับนั่งบนหลังครุฑ ในพระหัตถ์ทรงถือ จักร, กระบอง, หู, พระขรรค์ และยังปรากฏในรูปแบบของวราห และนรสิงห์ด้วย²⁴ นอกจากนี้ในคัมภีร์มารกันเพะ-ปุราณะนี้เช่นกัน ได้กล่าวถึงพระลักษมีนามของนิคาณ 8 อย่าง คือ ดอกบัว, เมฆาปัทมา (mahapadma), มกร, กัจฉปะ (kachchapa), มงกุฎ (mukunda), นีลา (nīla), อนันตะ (ananda) และสังข์²⁵

9. คัมภีร์มนัสสาร์ (Manasara)²⁶ ได้กล่าวเกี่ยวกับพระลักษมีเอาไว้ว่า เทพลักษมีมี 2 กร มักจะพบประติมากรรมความประหลาดทางเข้าศาสนสถาน มีลักษณะเหมือนภาพพิมพ์มหาลีปรัม (Mahabalipuram) (รูปที่ 49) จัดเป็น สมันยะ-ลักษมี (Smanya-lakshmi)

10. คัมภีร์ศิลปสาร์ (Silpasara)²⁷ กล่าวว่า พระลักษมีที่มี 2 กร เรียกว่าอินทรา-ลักษมี (Indra-Lakshmi) และเรียกอีกชื่อว่า-มหาลักษมี (Kallapura-Mahalakshmi) เมื่อมี 6 กร ทรงถือกระบอง, โลหิต และด้วยเหล็กใน 3 พระหัตถ์

11. คัมภีร์ศรี-ศุภตะ (Sri-Sukta)²⁸ ได้กล่าวสรรเสริญพระลักษมีเอาไว้ว่า เป็นเทพแห่งความมั่งคั่ง จะประทับยืนบนดอกบัว มีพระวรกายใสสะอาดสวยงาม มีดวงตา 4 ดอกบัว มีพระบาททั้งสองสวมใส่อาภรณ์สีขาว พระหัตถ์ทรงถือดอกบัวรองรับน้ำที่ข้างสรงให้

12. คัมภีร์ปัทมา-ปุราณะ (Padma-Purāṇa)²⁹ ใจความถึงคฤกษ์ของพระวิษณุว่ามี 8 องค์ คือ ศรี, ภูมิ, สวัสดิ์, ภีรติ (Priti), กิรติ (Kirti), ศานติ (Santi), ตัสติ (Tushti) และฟัสติ (Fushti) ซึ่งมีความหมายถึงเทพแห่งความมั่งคั่ง, เทพแห่งแผ่นดิน, เทพแห่งการศึกษา, เทพแห่งความรัก, เทพแห่งความมีชื่อเสียง, เทพแห่งสันติภาพ และเทพแห่งความเข้มแข็ง ซึ่งเหล่านี้เป็นแหล่งพลัง 8 อย่างของพระวิษณุ และลักษณะของเทพเหล่านี้จะมี 4 กร ทรงถือคอกบัวในพระหัตถ์ด้านหลัง ส่วนพระหัตถ์ด้านหน้าทำปางประทานพรและปางประทานอภิ

13. คัมภีร์ พารานันทะ สุตระ (pāraṇanda-Sūtra)³⁰ ใจความถึงลักษณะประติมากรรม รูปลักษณะ-นารายณ์ เอาไว้ว่าพระหริซึ่งเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ ได้เข้ามาพบแล้วพบว่า ได้มีมนุษย์รูปกายดำแต่งกายด้วยอาภรณ์สีเหลือง มี 4 กร ประทับอยู่ร่วมกับพระลักษมี โดยทรงถือ คทาและจักร ในพระหัตถ์ขวาส่วนพระหัตถ์ซ้ายถือคอกบัวและสังข์ มีครุฑเป็นพาหนะ

14. คัมภีร์ อัคนี-ปุราณะ (Agni-Purāṇa)³¹ กล่าวว่า เทพลักษมีมี 8 กร ทรงถือธนู, คทา, ลูกธนู, คอกบัว, จักร, สังข์, มุสละ (Mushala) และอังกุสะ (Ankusa) หรือบางครั้งก็ประทับนั่งบนคอกบัว มี 4 กร ถือคอกบัว, มพิลาว่า, สังข์ และหมอน้ำพิพย์

15. คัมภีร์ อปารากิตาปริชชา (Aparagita-prichcha)³² ใจความถึงลักษณะรูปเคารพนารายณ์บรรทมสินธุ์ว่า พระวิษณุบรรทมบนนาค ทรงถือจักร ในพระหัตถ์ซ้ายด้านหลัง พระหัตถ์ขวาทรงรับพระเศียร ส่วนพระหัตถ์อีกข้างถือคทา อีกข้างวางบนพระอุระ ใกล้พระบาทประทับนั่งด้วยพระลักษมีและครุฑ พระพรหมประทับนั่ง บนคอกบัว

3. ลักษณะประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมี

ประติมากรรมรูปเคารพสตรี ที่มีความเชื่อว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ความศกดิ์ของการนับถือพระแม่ (Mother Goddess) ในชุมชนโบราณในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งถือว่าเป็นคติที่สืบทอดมาคือ การทำเน็คคติกการนับถือบูชาพระลักษมีในศาสนาฮินดูนั้น จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโมเฮนโจดาโรและฮารัปปา ได้พบประติมากรรมที่สืบเนื่องมาจากการนับถือบูชาพระแม่ที่มีลักษณะที่สำคัญ ๆ คือ

1. เป็นประติมากรรมรูปสตรีกึ่งเปลือยสวมใส่ท่อนะโปรงสั้นและวิกิ สวมชุดรอบเอวเส้นโท สวมใส่เครื่องประดับศีรษะและสร้อยคอ มีลักษณะรูปร่างเอวคอด สะโพกผาย (รูปที่ ๑)³³

2. ประติมากรรมรูปสตรี แสดงลักษณะของความเป็นมารดาที่ให้การเลี้ยงดูบุตร คือรูปสตรี

ที่ถ้ำลึงโหมนหารก (รูปที่ 2)³⁴

3. ประติมากรรมรูปวงแหวน หักจากหิน ซึ่งได้กล่าวไปแล้วว่า นายมาร์แชล (Marshall) เสนอว่าเป็นประติมากรรมรูปนี้ สัญลักษณ์ของการ แสดงความเป็นมารดาและความอุดมสมบูรณ์ (รูปที่ 3)³⁵

4. กราที่ประติมากรรมจากเมืองฮารัปปา (Harappa) ปรากฏภาพสตรีเปลือย มีคันไม้โยส ออกมาจากท้องของ สตรี ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และพระแม่ธรณีผู้ให้กำเนิดสรรพ สิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา (รูปที่ 4)³⁶

ลักษณะของประติมากรรมที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นว่าเป็นลักษณะที่แสดงความ เป็นเพศมารดา อย่างชัดเจน เพราะความเชื่อที่ว่ามารดาเป็นผู้ให้กำเนิดบุตร และมีน้ำนมเลี้ยงบุตร จึงเปรียบเสมือนว่า เพศมารดาเป็นผู้ประทานความอุดมสมบูรณ์ และก่อให้เกิดสรรพสิ่งทั้งปวงขึ้นบนโลก ดังได้กล่าวไปในบทที่แล้ว

จากสมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ เมื่อประมาณ 3000 ปีก่อนคริสตกักราช เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ของอินเดีย หลักของการนับถือพระแม่ เชื่อว่าได้รับการสืบทอดมา โดยกลุ่มคนพื้นเมืองและชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่ในอินเดีย พระสมันนั้นกับเขาหินบรจัว ในลัทธิศาสนาของคนที่นับถืออยู่ในขณะนั้น ซึ่งรวมทั้งศาสนาพราหมณ์ด้วยก็เห็นกันทั่วไปว่าเขานับว่าให้อยู่ในฐานะ เทวี-ลักษณี เทพแห่งความ มั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเราจะพบประติมากรรมพระลักษณีที่เกี่ยวข้องกับคำกล่าวข้างต้นดังต่อไปนี้ คือ

สมัยราชวงศ์โมริยะ เมื่อประมาณ ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราช โทพมแผ่นทองคำที่

ลาวิยะ-นันทังการ์ (Lauriya-Nandargarh) สลักภาพสตรีเปลือยเห็นด้านหน้าแสดงชฎีวระเพศ วัชเจน ลักษณะโดยส่วนรวมคือ มีละโกลใหญ่ เอวคอด ทรงอกใหญ่ มีรูปแบบคล้ายกับพระแม่แห่งอารย ธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุมาก (รูปที่ 5)³⁷ จึงถือว่าเป็นพระแม่แห่งสมัยประวัติศาสตร์อินเดีย และจากแนวคิด ของนายบล็อช (Bloch) จัดเอาไว้ว่าเป็นรูปพระแม่ธรณี แห่งยุคพระเวท ที่มีความหมายในการ แสดง ความอุดมสมบูรณ์³⁸ เช่นเดียวกับคติการนับถือบูชาพระแม่แห่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

นอกจากนี้ยังได้พบแผ่นเงินกลม ทั้งที่มีรูและ ไม่มีรูตรงกลาง แต่ลักษณะที่สำคัญคือ สลักรูปสตรี เปลือยรูปแบบพระแม่ประทับไว้ควม ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับโยนิของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ทั้งแผ่นเงินสลักที่พบ ที่เบอร์มาว (Bhir mound) ในกัศมีร์สลักรูปสตรี 4 คนมีลักษณะเช่นเดียวกับรูปพระแม่ สลักไว้ที่ รูตรงกลาง แผ่นสลักนี้มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราช (รูปที่ 6)³⁹ แผ่นเงินกลมที่พบที่รูเปอร์ (Ruper) มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราชก็พบรูปพระแม่ด้วยเช่นกัน (รูปที่ 7)⁴⁰ และแผ่น

หินที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งก็คือ แผ่นหินที่พบที่ สังกิศา (Sankisa) มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราช ก็พบรูปพระแม่สลักร่วมกับคนปาล์มและสัตว์ต่าง ๆ (รูปที่ 8)⁴¹

สมัยราชวงศ์คุงคะ จากคติการบูชาเทพีแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ที่ก่อให้เกิดประติมากรรม รูปเคารพเทพีที่มีลักษณะของการแสดงความเป็นมาร คางัง โค้ดล่าว ไปแล้ว มาสมัยนี้ก็พบประติมากรรมรูปเคารพที่สามคึกเดียวกันนี้ ในลักษณะรูปแบบของพระเชนเคิม แต่ทว่าได้เพิ่มสัญลักษณ์อื่นเข้ามา. นั่นเพื่อเสริมความสำคัญของการนับถือบูชาที่สำคัญคือ คอกบัวและช้าง ซึ่งต่างก็เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งรู้จักกันในนาม ศรี-ลักษมี ในรูปแบบที่สัมพันธ์กับคอกบัวเพียงอย่างเดียว และนาม คช-ลักษมี ในรูปแบบที่มีช้างร่วมด้วย และจะพบรูปเคารพในลักษณะนี้คือ

จากชิ้นส่วนที่ใช้ประดับสถาปัตยกรรม พบที่โกลัมปี มีสภาพไม่สมบูรณ์นักทรงแสวนค้ำเสาหักหายไ้ ส่วนที่เหลือสลักภาพเทพีในรูป คช-ลักษมี อยู่ร่วมกับวัว, เครื่องหมายสวัสติกะ (Svastika) รูปบุรุษ, และนักรบ มีรายละเอียดของภาพคือ เทพีลักษมีประทับยืนบนคอกบัวบาน หามกลางห่มคอกบัวคลุม บัวบาน ทรงถือคอกบัวกลมในพระหัตถ์ขวา ขนานข้างซ้ายข้าง 2 เชือก ยืนบนคอกบัวบาน ในวงถึงหมอนำกำลังสร้าง เทียบเทพี (รูปที่ 9)⁴² ซึ่งรูปแบบ คช-ลักษมี เช่นเดียวกันยังพบที่วัดพระคูหาเงาที่ถ้ำารพุท (Bharhut) (รูปที่ 10) และที่สถูปสาธุจี (รูปที่ 11) ด้วย⁴³ และคช-ลักษมีจากศาสนสถาน 2 แห่งหลังนี้ นาย เฟาเชอร์ (Foucher) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ The Beginning of Buddhist Art ว่าเป็นประติมากรรมที่สืบเนื่องในพุทธศาสนา และเทพีในภาพคือ พระนางนาคยา แทนายคอมาราสวามี คำนว่เทพีที่ปรากฏในภาพคือ เทพีลักษมี ด้วยเหตุนี้แสดงว่าประติมากรรม คช-ลักษมี นี้คงจะมีมาก่อนสมัยพุทธกาลและก่อนสมัยศาสนาฮินดู แล้วต่อมาศาสนาทั้ง 2 ค้างก็รับเอาคตินี้รวมเข้าไว้ในศาสนาของตนเอง ⁴⁴

นอกจากนี้จะปรากฏบนภาพสลักภาพศาสนสถานแล้ว ยังได้พบประติมากรรมคินเคารูปพระลักษมีในรูปแบบ คช-ลักษมี ด้วยเช่นกัน จึงที่มดูว่าได้พบประติมากรรมคินเคา สลักรูป คช-ลักษมี มีอายุราวศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตกักราช มีลักษณะเทพีประทับยืนอยู่ท่ามกลางคอกบัว ขนานข้างซ้ายข้าง 2 เชือก ยืนบนคอกบัวกำลังสร้างน้ำให้ (รูปที่ 12)⁴⁵ สำหรับที่ บารุสาร์จ (Barusarh) ได้พบประติมากรรมคินเคา รูป ศรี-ลักษมี มีลักษณะเทพีมีรูปกายงดงาม ประทับยืนบนคอกบัวท่ามกลางคอกบัว มีลักษณะที่พิเศษคือวางมือบนสะโพกมีปีกทำท่าคล้ายจะบิน (รูปที่ 13) ภาพนี้มีอายุราวศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตกักราช

จะเห็นว่าลักษณะรูปร่างของเทพีมีใกล้เคียงไปจากลักษณะรูปไข่ ตามคติความเชื่อของชาวอินเดีย ด้วยเหตุนี้ นายโบล (Bloch) ได้ให้ความเห็นว่าคงจะได้รับอิทธิพลจากเปอร์เซีย⁴⁶

นอกจากนั้นบนเหรียญตราประจำเผ่าต่าง ๆ ในอินเดียสมัยโบราณ มีอายุราวศตวรรษที่ 3-1 ก่อนคริสตกาล ก็ได้พบรูปเคารพพระลักษมี ปรากฏอยู่ในลักษณะดังนี้คือ

ในรูปแบบที่เทพีลักษมีมีความสัมพันธ์กับคอกบัวเพียงอย่างเดียว ในลักษณะเทพีประทับนั่งหรือยืนบนคอกบัวพร้อมกับถือคอกบัวในพระหัตถ์ข้างใดข้างหนึ่งนั้นจะพบบนเหรียญตราของอุชเชนีย (Ujjaini) ในลักษณะเทพีศรี-ลักษมี ประทับนั่งบนคอกบัวบาน (รูปที่ 14 No. 23-25) บนคานหน้าของเหรียญตรา⁴⁷ เหรียญตราของกษัตริย์ที่ให้การนับถือในศาสนาฮินดู (Hindu king) ของมฤธา มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนปลายก่อนคริสตกาลคือ

- โกมิทรา (Gomitra)⁴⁸ จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืน ทรงถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ยกขึ้น (รูปที่ 15 No. 1, 2, 5, 6, 7) และบางครั้งก็พบเทพีจะถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย (รูปที่ 15 No. 4)

- พรหมามิตรรา (Brahmanitra)⁴⁹ จะพบรูปเทพีประทับยืน พร้อมกับทรงถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย บนคานหน้าของเหรียญตรา (รูปที่ 15 No. 12-14)

- ดรหามิตรรา (Drdhamitra)⁵⁰ จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืนพร้อมกับถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวาแล้วยกขึ้น บนคานหน้าของเหรียญตรา (รูปที่ 16 No. 16)

- สุริยมิตรรา (Suryamitra)⁵¹ จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืน อยู่ระหว่างลัญจลักษณ์อย่างอื่น (รูปที่ 15 No. 17-21 และรูปที่ 17 No. 9)

- วิษณุมิตรรา (Visnumitra)⁵² จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืน บนคานหน้าของเหรียญตรา (รูปที่ 15 No. 15, 16)

- ปुरुษะคัตตา (Purusadatta)⁵³ จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืน บนคานหน้าของเหรียญตรา ส่วนทางคานหลังของเหรียญตราเป็นเพลาข้าง (รูปที่ 18 No. 1-4)

- อุททะคัตตา (Uttamadatta)⁵⁴ จะพบรูปเทพีลักษมีประทับยืน (รูปที่ 18 No. 15-17)

- บาลาภุติ (Balabhuti)⁵⁵ บนคานหน้าของเหรียญตราจะพบเทพีลักษมีประทับยืน (รูปที่ 15 No. 22-24) และบางครั้งก็พบเทพีประทับยืนพร้อมกับถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา (รูปที่ 16 No. 19, 20)

- รามาคัตตา (Ramadatta)⁵⁶ พบภาพเทพีในลักษณะเดียวกัน (รูปที่ 18 No. 5-8)

- กามะคัตตา (Kamadatta)⁵⁷ พบภาพเทพีในลักษณะเช่นเดียวกัน (รูปที่ 18 No. 18)

รวมทั้งยังพบภาพเทพีลักษมีในลักษณะเช่นเดียวกันกับเหรียญของ อโมฆบุติ (Amoghbuti) แห่งคุนินดา (Kuninda) มีอายุราวศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตกักราช (รูปที่ 19 No.1)⁵⁸ ด้วย

สำหรับรูปแบบ ศษ-ลักษมี นั้น ก็จะมีหลายแบบด้วยกันทั้งนั้น บนฐานหน้าของเหรียญตราแห่ง โกสัมปี มีอายุราวศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราช (รูปที่ 20 No.15)⁵⁹, เหรียญตราของวิษณะเทวะ (Visakhadeva) (รูปที่ 21 No. 14-15), ศิวะกัททา (Sivadatta) (รูปที่ 16 No.4,5)⁶⁰ และเหรียญตราของอุชเชยีนี (Ujjayini) (รูปที่ 22 No.4,5)⁶¹

สมัยราชวงศ์กุสณะ (ประมาณคริสตศตวรรษที่ 1-3) ลักษณะรูปเคารพของพระลักษมีพบ ในสมัยนี้ที่สำคัญมีประติมากรรมรูป ศรี-ลักษมี ในศิลปะมถุรา (ราวคริสตศตวรรษที่ 1-2) มีลักษณะเป็น ประติมากรรมรูปสตรีประทับยืนอยู่ท่ามกลางคอกบัว มีใบบัว คอกกุ่ม คอกน่าน กระจายอยู่เต็มแผ่นสลัก ด้านหลัง พระหัตถ์ทั้ง 2 ซ้ายแสดงลักษณะของจาง เป็นมาราคา คือ พระหัตถ์ซ้ายรองรับรวงดอกช้างหนึ่ง พระหัตถ์ขวาแสดงลักษณะเพศพร้อมก้นดอกบัวตูมในระดับเขมรคักวีย การแต่งกายของเทพี ส่วนใต้อ่อนโยน ไข่มุกและกำไลเท้า, กำไลต้นแขนรูปนกยูง ในหน้าแสดงความอ่อนโยน (รูปที่ 23)⁶²

ประติมากรรมหินเขาสีที่สำคัญอีกลักษณะหนึ่งคือ ประติมากรรมหินเขาสี มาตริกะ (Matrīka) ซึ่งถือเป็นคติที่สืบทอดมาจากอารยธรรมลัทธิฮินดู และพัฒนามาเป็นคติของเทพีลักษมีประจำศาสนาฮินดู ซึ่งประติมากรรมนี้มีลักษณะเป็นสตรี เบื้องหลัง เห็นหน้าอกทึบขนาดใหญ่ซีกขวา พร้อมก้นอมทวารกไว้ใน อ้อมแขน (รูปที่ 24)⁶³

สำหรับรูปแบบ ศษ-ลักษมี ที่พิพิธภัณฑ์มถุรา (Mathura Museum) มีลักษณะเทพีประทับ นั่งหรือยืนบนคอกบัว มี 2 ทศ ดอกคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และพระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย แขนข้างครึ่ง พระหัตถ์ซ้ายก็เท้าสะเอว มีช้าง 2 เชือกตรงหน้าเท้า และรอบ ๆ เทพีจะปรากฏช่อคอกบัว แสดงว่าศษ-ลักษมี ในสมัยนี้ยังคงเป็นที่นิยมกันอยู่⁶⁴

ลักษณะพิเศษอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นในสมัยราชวงศ์กุสณะ ก็คือจะพบว่าเทพีลักษมี ประทับอยู่ร่วมกับท้าวฤเวทเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย ทั้งประติมากรรมที่พบที่มถุรา ที่พระลักษมีทรงถือคอกบัวประทับร่วมกับภคินีอมสไม, นางสาววิคิตุมทวารก และท้ายสุดเป็นท้าวฤเวท⁶⁵

สมัยคุปตะและสมัยกลาง (Gupta and Mediaval Period) ศิลปะและวัฒนธรรมคุปตะ เริ่มราวคริสตศตวรรษที่ 4-6⁶⁶ และสมัยกลางนั้นเป็นยุคสมัยที่ใช้เรียกยุคของศิลปกรรมที่สืบเนื่องใน คำสันสกฤตหรือราชาธิปไตยของคุปตะ เริ่มราวคริสตศตวรรษที่ 7⁶⁷ ซึ่งหาความอันกู่ไข้รับการบูชาอย่าง

แพร่หลายทั่วประเทศทั้งอินเดียเหนือและอินเดียใต้ จวบจนกระทั่งมุสลิมได้แผ่เข้ามามีบทบาททางการเมือง ในอินเดียเหนือ ในพื้นที่จะกล่าวถึงประติมากรรมรูปเคารพของพระลักษมี 2 สมัยร่วมกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่า เริ่มตั้งแต่สมัยคุปตะเป็นต้นมา พระลักษมีได้เริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในศาสนาฮินดู ลัทธิไวษณพนิกาย ในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระวิษณุและประติมากรรมที่สืบเนื่องจากการนับถือบูชาพระลักษมี นอกจากจะพบในลักษณะที่เกี่ยวข้องกับพระวิษณุเสมอ ทั้งลักษณะต่าง ๆ ทั้งนี้คือ

จะพบว่าในสมัยคุปตะ เทพลักษมีได้รับการนับถือบูชาเป็นอย่างมาก แม้แต่ชนชั้นกษัตริย์ก็เช่นกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่าบนเหรียญตราของกษัตริย์แห่งราชวงศ์คุปตะ ได้พบภาพเทพลักษมีสลักไว้บนนั้นควบคู่ไป กับรูปกษัตริย์ ถึงรายละเอียดดังนี้คือ

1. เหรียญตราสมัยกษัตริย์สมุทราคุปตะ (Samudragupta) มีอายุราว ค.ศ. 335-380⁶⁸ ซึ่งจะปรากฏในหลายรูปแบบเช่น

- **Standard Type** จะพบภาพเทพลักษมีบนคานหน้าของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับบนบัลลังก์ สวมเสื้อคลุมยาว ใส่สายสร้อยและกำไลข้อมือในพระหัตถ์ขวาถือบังว้ายยื่นออกไปข้างหน้า พระหัตถ์ซ้ายถือสัญลักษณ์ความอุดมสมบูรณ์ (cornucopiae) วางพระบาทบนดอกบัว ส่วนคานหน้าของเหรียญตราเป็นรูปกษัตริย์ประทับ (รูปที่ 24 No. 1-17 และรูปที่ 26 No. 1-5)⁶⁹

- **Archer Type** จะพบภาพเทพลักษมีบนคานหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเช่นเดียวกับ Standard Type ส่วนคานหน้าเป็นรูปกษัตริย์ประทับยืนเห็นคานข้างทางซ้ายมือ ทรงถือคันศร ในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาดึงลูกศร มีครุฑยืนคานซ้าย (รูปที่ 27 No. 1-7)⁷⁰

- **Candragupta I-Type** เป็นเหรียญที่ระลึกในงานอภิเษกของพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ 1 กับพระนางกุมารเทวี จะพบภาพเทพลักษมีบนคานหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีลักษมีสวมใส่เสื้อคลุมยาวประทับบนบัลลังก์ วางพระบาทบนดอกบัว ในพระหัตถ์ซ้ายถือสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (cornucopiae) ส่วนคานหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ 1 ประทับยืนเห็นคานข้างทางซ้ายมือ อยู่ร่วมกับพระนางกุมารเทวี (รูปที่ 28 No. 1-15)⁷¹

- **Battle-axe Type** จะพบภาพเทพลักษมีบนคานหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับบนบัลลังก์ วางพระบาทบนดอกบัว ทรงถือดอกบัวในพระหัตถ์ ส่วนคานหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืน ร่วมกับเลขาหรือคนแตรอยู่ข้าง ๆ (รูปที่ 27 No. 8-16)⁷²

- **Koca Type** จะพบภาพเทพลักษมีบนหลังเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับบนพื้นข้าง

ด้านซ้ายมือ, ส่วนใส่เสื้อคลุม ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ในพระหัตถ์ขวา ส่วนด้านหน้าของเหรียญเป็นภาพพระกิริยถือจักร ในพระหัตถ์ซ้าย (รูปที่ 26 No.6-13)⁷³

- **Lyrist Type** จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะประทับนั่งหันข้างเห็นด้านซ้ายมือบนเก้าอี้สาม ส่วนใส่เสื้อคลุมยาว หมวกไม่มีปีก ประคัมค้วเพชรพลอย ถือบังเหียง ในพระหัตถ์ขวาพร้อมกับยื่นไปข้างหน้า พระหัตถ์ซ้ายทรงถือสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (*cornucopiae*) ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระกิริยประทับนั่งขัดสมาธิ ฝ่าเท้ากางเขน (รูปที่ 29 No.1-8)⁷⁴

2. เหรียญตราของกษัตริย์จันทรคุปต์ ที่ 2 (Chandragupta II) มีอายุราว ค.ศ. 380-414⁷⁵ เทพีลักษมีจะปรากฏบนเหรียญตราหลายรูปแบบ เช่น

- **Archer Type** จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะประทับนั่งบนบัลลังก์ วางพระบาทบนคอกบัว พระหัตถ์ซ้ายทรงถือสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (*cornucopiae*) และถือบังเหียงในพระหัตถ์ขวา ส่วนด้านหน้าของเหรียญตรายังคงเป็นภาพพระกิริย ประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย และลูกศรในพระหัตถ์ขวา มีครุฑปรากฏทางด้านซ้ายของเหรียญตรา (รูปที่ 30 No.1-7) บางเหรียญตราจะพบภาพเทพีลักษมี ประทับนั่งบนคอกบัวพร้อมกับถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และบังเหียงในพระหัตถ์ขวา (รูปที่ 30 No.10-18 และ 31 No.1-19)⁷⁶

- **Couch Type** จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนบัลลังก์ วางพระบาทบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้ายแล้วปัดขึ้น ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระกิริยประทับนั่งถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา (รูปที่ 30 No.8-9)⁷⁷

- **Chattra Type** จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับยืนหันข้าง เห็นด้านซ้ายมือ บนคอกบัว ทรงถือบังเหียงในพระหัตถ์ขวา และคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระกิริยประทับยืน (รูปที่ 32 No.1)⁷⁸ บางเหรียญตราจะพบภาพเทพีลักษมีในลักษณะเทพีประทับยืน ถือบังเหียงในพระหัตถ์ขวา และคอกบัวที่มีก้านยาวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระกิริยประทับยืนร่วมกับวิฆเนศวร และบางภาพเทพีจะทรงถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายปล่อยว่าง (รูปที่ 32 No.2-10)⁷⁹

- **Lion-Slayer Type**⁸⁰ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนสิงหะอาสนะ ถือบังเหียงในพระหัตถ์ขวา และสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (*cornucopiae*) ในพระหัตถ์ซ้ายด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพพระกิริยเหยียบบนสิงโต (รูปที่ 32

№.11-17 และรูปที่ 33 №.1-3) บางภาพเทพีจะมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไปบ้าง คือ บางภาพเทพีจะถือคอกบัวใน 2 พระหัตถ์ (รูปที่ 32 №.14) , บางภาพเทพีจะถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ซ้าย (รูปที่ 32 №.16) หรือบางครั้งก็ถือวัฏฏะเพียงพระหัตถ์เดียว บางครั้งก็ถือสลับพระหัตถ์กัน

- **Horseman Type**⁸¹ จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนเก้าอี้สาน ถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ขวา มีกอบัวค้ำคานหลังของเทพีทางคานซ้าย ส่วนคานหน้าของเทวียศูทราเป็นภาพกษัตริย์ทรงม้า ถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย (รูปที่ 33 №.14-17 , รูปที่ 34 №.1-13)

3. เทวียศูทราของสมัญญกษัตริย์กุมารเทวี ที่ 1 (Kumaragupta I) มีอายุราวค.ศ. 414-455⁸² จะปรากฏบนเทวียศูทราหลายรูปแบบ เช่น

- **Archer Type** จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ขวา และคอกบัวในพระหัตถ์ซ้ายพร้อมกับวางบนสะโพก ส่วนคานหน้าของเทวียศูทราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืน ถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย และถือลูกศรในพระหัตถ์ขวา มีครุฑยืนอยู่คานซ้ายของเทวียศูทรา (รูปที่ 35 №.1-12)⁸³

- **Swordman Type** จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายจะถือคอกบัวพร้อมกับวางบนสะโพก ส่วนคานหน้าของเทวียศูทราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืน ถือพระขรรค์ในพระหัตถ์ขวา (รูปที่ 35 №.15-18)⁸⁴

- **Horseman Type**⁸⁵ จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนเก้าอี้สาน () ถือคอกบัวที่มีคานยาวและใบในพระหัตถ์ขวา ส่วนคานหน้าของเทวียศูทราเป็นกษัตริย์ทรงม้า (รูปที่ 36 №.1-18) บางครั้งบางภาพเทพีจะถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ขวา และพระหัตถ์ซ้ายจะถือคอกบัวที่มีคานและใบ (รูปที่ 36 №.2-5) หรือบางภาพเทพีสถิตจะถือคอกบัวที่มีก้านและใบในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนพระหัตถ์ขวากำลังให้อาหารนกยูง (รูปที่ 36 №.11-8)

- **Lion-Slayer Type**⁸⁶ จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนสิงห์ทาสนะ ถือบัวง่าเชือกในพระหัตถ์ขวา และถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย หรือไม่ก็ถือคอกบัวเพียงอย่างเดียว ส่วนคานหน้าของเทวียศูทราทำเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืน กำลังยิงสิงโตด้วยธนู (รูปที่ 37 №.1-3) บางภาพเทพีจะวางพระหัตถ์ซ้ายไว้ที่เข่าและมีหัวสิงโตอยู่คานหน้า (รูปที่ 37 №.10-13)

- **Tiger-Slayer Type**⁸⁷ จะพบภาพเทพีสถิตมีบนคานหลังของเทวียศูทรา ในลักษณะ

เทพีลักษมีประทับยืนหันซ้ายหันขวามือ ทรงถือดอกบัวในพระหัตถ์ขวากำลังให้อาหารนกยูง ด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืนกำลังยิงเสื้อควยธนู (รูปที่ 37 No. 14-17 และรูปที่ 38 No. 1-4)

- **Pratāpa Type** ⁸⁸ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะภาพประทับนั่งบนดอกบัว ถือดอกบัวในพระหัตถ์ขวาแล้วยกขึ้น พระหัตถ์ซ้ายวางที่เข่า ด้านหน้าของเหรียญตราแสดงภาพพระผู้มีลัทธิขณนาบข้าง ในมือซ้ายถือหอยสังข์และมีศรอยู่ที่ด้านหลัง (รูปที่ 38 No. 15)

- **Elephant-rider Type** ⁸⁹ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนดอกบัว ด้านขวาของเทพีมีกอบัว พระหัตถ์ซ้ายถือดอกบัว ด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ ถือปธกัณท์ในพระหัตถ์ขวาประทับนั่งบนหลังช้างพร้อมกับมีบริวารอยู่ด้านหลัง (รูปที่ 38 No. 16)

- **เหรียญทองแดง (Copper Coins)** ⁹⁰ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนสิงห์สาสนะถือสัญลักษณ์ความอุดมสมบูรณ์ (*cornucopiae*) ในพระหัตถ์ซ้าย และดอกบัวในพระหัตถ์ขวา ด้านหน้าของเหรียญตราแสดงภาพกษัตริย์ประทับยืน พระหัตถ์ซ้ายวางที่สะโพก (รูปที่ 38 No. 25-26)

4. **เหรียญตราสมัยกษัตริย์ สกัณดรคุปต์ (Skandragupta)** มีอายุราวค.ศ. 455-480 ⁹¹ จะพบภาพเทพีลักษมีในหลายรูปแบบ เช่น

- **Archer Type** ⁹² จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนดอกบัว ถือบัวง่ามในพระหัตถ์ขวา และดอกบัวในพระหัตถ์ซ้ายพร้อมกับวางไว้บนเข่า ด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืนถือคันศรและลูกศรในพระหัตถ์ขวา (รูปที่ 40 No. 1-5)

- **King and Lakshmi Type** ⁹³ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนดอกบัว ถือบัวง่ามในพระหัตถ์ขวา และดอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นรูปกษัตริย์สกัณดรคุปต์ (*Skandragupta*) ประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ขวา หางด้านขวาเป็นรูปเทพีลักษมีประทับยืนถือวาลูไม้ซัดเจม ระหว่างกษัตริย์กับเทพีมีศรพินอยู่ (รูปที่ 40 No. 6-15 และรูปที่ 41 No. 1-2)

5. **เหรียญตราสมัยกษัตริย์ปารากุปต์ (Paragupta)** มีอายุราวค.ศ. 480-485 จะพบภาพเทพีลักษมีบนเหรียญตราหลายรูปแบบ เช่น

- **Archer Type**

จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตราในลักษณะ

เทปมีระดับบนคอกบัวถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และม้วนเชือกในพระหัตถ์ขวา ส่วนด้านหน้าของเหรียญตรา แสดงภาพทศกิริยประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาดึงลูกศรพร้อมกับมีครุฑยืนอยู่ทางด้านซ้าย (รูปที่ 42 No. 23-26)⁹⁴

- **Horreman Type**⁹⁵ จะพบภาพเทปลักษณะมีบนด้านหลังเหรียญตรา ในลักษณะเทปมีระดับบนคอกบัว ถือม้วนเชือกในพระหัตถ์ขวาและคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพทศกิริยประทับบนหลังม้า ถือพระขรรค์ในพระหัตถ์ขวาพร้อมกับมีครุฑยืนอยู่ด้านขวา (รูปที่ 43 No. 1-6)

6. เหรียญตราสมัยกษัตริย์เนลลิตยา (Narasinhgupta Belāditya)

มีอายุราว ค.ศ. 485-530 จะพบภาพเหรียญตรารูปแบบ

- **Archer Type** จะพบภาพเทปลักษณะมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทปมีระดับบนคอกบัว ถือม้วนเชือกและคอกบัวในพระหัตถ์ ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพทศกิริยประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย และลูกศรในพระหัตถ์ขวา มีครุฑยืนอยู่ด้านซ้าย (รูปที่ 43 No. 7-12)⁹⁶

7. เหรียญตราสมัยกษัตริย์คุปที 2 กษัตริย์ (Kumaragupta II Kramāditya)

มีอายุราว ค.ศ. 330-540 จะพบภาพเหรียญตรารูปแบบ

- **Archer Type** จะพบภาพเทปลักษณะมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทปมีระดับบนคอกบัว ถือม้วนเชือกในพระหัตถ์ขวา และคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพทศกิริยประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย และคอกบัวในพระหัตถ์ขวา มีครุฑยืนอยู่ทางด้านซ้าย (รูปที่ 43 No. 13-15 และรูปที่ 44 No. 1-5)⁹⁷

8. เหรียญตราสมัยกษัตริย์คานด์รา (Candragupta III Dvadasāditya) มีอายุราว ค.ศ. 380-560(9) จะพบภาพเหรียญตรารูปแบบ

- **Archer Type** จะพบภาพเทปลักษณะมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทปมีระดับบนคอกบัว ในพระหัตถ์ขวาดึงม้วนเชือกและพระหัตถ์ซ้ายถือคอกบัว ด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพทศกิริยประทับยืนถือคันศรและลูกศรในพระหัตถ์ มีครุฑยืนอยู่ด้านซ้าย (รูปที่ 44 No. 6-8)⁹⁸

9. เหรียญตราสมัยกษัตริย์กานด์รา (Vishnugupta Candraditya) มีอายุราว

ค.ศ. 540-560 จะพบภาพเหรียญตรารูปแบบ

- Archer Type จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือบังเหียนในพระหัตถ์ขวาและคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ มีครุฑยืนอยู่ทางด้านซ้าย (รูปที่ 44 No. 9-13)⁹⁹

10. เหรียญตราของสะอังกะ (Śaśāṅka) มีอายุราว ค.ศ. 600-625 จะพบภาพเทพีลักษมีบนเหรียญตรารูปแบบ

- King of Garuda (Karna-Suvarṇa) จะพบภาพเทพีบนด้านหลังของเหรียญตราในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาวางเปล่า เหนือเทพีขึ้นไม่มีช้าง 2 เชือกกำลังสรงน้ำให้กับเทพี ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพ พระศิวะประทับบนโคนนทีถือคองจันทรและวัฏฏ์ไม้ซัดเจนในพระหัตถ์ (รูปที่ 44 No. 14-16 และรูปที่ 45 No. 1-2)¹⁰⁰

11. เหรียญตราที่ไม่จัดเข้าเป็นรูปแบบของราชวงศ์คุปต์ (Gupta) (Unattributed coins of Gupta Type) มีอายุราว คริสตศัตวรรษที่ 6 (?)¹⁰¹ จะพบภาพเทพีลักษมีบนเหรียญตราของ

- ชัตตา (Chata) (Tkaçagupta) จะปรากฏในเหรียญตรารูปแบบ Archer Type บนด้านหน้าเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และบังเหียนในพระหัตถ์ขวา ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืนถือศรและลูกศรในพระหัตถ์ มีครุฑอยู่ทางด้านซ้าย (รูปที่ 45 No. 3)¹⁰²

- Narendrāditya¹⁰³ จะพบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และบังเหียนในพระหัตถ์ขวา ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับยืนถือคันศรในพระหัตถ์ซ้าย และลูกศรในพระหัตถ์ขวา มีโคนนทีอยู่ทางด้านซ้าย (รูปที่ 45 No. 4) แต่บางเหรียญก็พบภาพเทพีลักษมีในลักษณะประทับยืน ถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา มีคันศรอยู่ทางด้านหลัง และมีพระบาทมีฮามสะ (hamsa) ส่วนด้านหน้าของเหรียญตราเป็นภาพกษัตริย์ประทับนั่ง พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้น พระหัตถ์ขวาวางข้างมีวิวารสทรีอยู่ทางข้าง (รูปที่ 45 No. 5)

12. เหรียญตราของ จายะ (Jaya) มีอายุราว คริสตศัตวรรษที่ 6 (?)¹⁰⁴ จะพบภาพเทพีลักษมีบนเหรียญตราในรูปแบบ

- Archer Type¹⁰⁵ พบภาพเทพีลักษมีบนด้านหลังของเหรียญตรา ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้ายและบังเหียนในพระหัตถ์ขวา เหนือรูปเทพีมีช้าง 2 เชือกกำลัง

สร้างน้ำให้ ส่วนคานหน้าของเหรียญตรา เป็นภาพทศกัณฐ์ประทับยืนถือคันศร และลูกศร ในพระหัตถ์ขวา มีภาพจักรอยู่ทางคานซ้าย (รูปที่ 45 No.6-10)

13, เหรียญตราของวีระเสนะ (Virasena) จะพบภาพเทพีลักษณะมีมณีนาคันหลังของเหรียญตราในรูปแบบ

- Bull Type ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนคอกบัว ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย และบังเอื้อมในพระหัตถ์ขวา ส่วนคานหน้าของเหรียญตราจะเป็นภาพวัวยืนหันคานข้างคานขวา (รูปที่ 45 No. 11-16)¹⁰⁶

จากเหรียญตราต่าง ๆ ที่กล่าวไปแล้วข้างต้นนั้น จะพบว่ารูปแบบของรูปเคารพเทพีลักษมีที่ปรากฏบนเหรียญตรา ในฐานะที่ได้รับการบูชาควบคุมไปกับทศกัณฐ์นั้นมีอยู่ 2 รูปแบบคือ รูปแบบศร-ลักษมีบนเหรียญตราของ สะฆางกะ (Sāśāṅka) และชยะ (Jaya) และรูปแบบศร-ลักษมี

สำหรับรูปแบบ ศร-ลักษมี นั้น นอกจากจะพบบนเหรียญตราก็กล่าวไปแล้วข้างต้น ยังพบแพร่หลายในหลักฐานอื่น ๆ อีกด้วย ทั้งนี้คือ

ตราที่ประทับในสมัยคุปตะเป็นจำนวนมากที่เกี่ยวข้องที่สถิรูป ศร-ลักษมี ดังเช่น ที่ประทับจากบาฬารจี (Bāṣārjī) จะปรากฏภาพเทพีลักษมีประทับยืนอยู่ท่ามกลางพมต้นไม้นี้ร่าง 2 เชือก กำลังสร้างน้ำให้ พร้อมกับมีวัวหรือลูกตุงเงินอยู่คานข้างซ้าย¹⁰⁷

ตราที่ประทับของราชकुटी विलिय (Rājagṛha Viśaya) จะพบเทพีลักษมีประทับยืนชานข้างคานข้าง 2 เชือก มีผู้ชายร่างอ้วนพุงพลุ้ยอยู่คานข้าง ซึ่งบุรุษผู้นี้คงจะเป็นยักษ์หรือท้าวฤเว¹⁰⁸

ตราที่ประทับจากมिता (Bhita) จะพบภาพศร-ลักษมี ที่มีลักษณะพิเศษ 2 อย่างคือ เทพีลักษมีทรงถือหอยสังข์ในพระหัตถ์ขวา พร้อมกับมีทพยืนอยู่คานข้าง และลักษณะพิเศษอีกอย่างคือในภาพมีโคมบุรุษร่างอ้วน แต้มตุงเงิน 2 ตุง พร้อมกับมีเหรียญเงินร่วงออกมาจากตุง¹⁰⁹

ตราที่ประทับต่าง ๆ ในสมัยคุปตะเหล่านี้ จะพบว่าจากลักษณะรูปเคารพของเทพีลักษมี ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับท้าวฤเว เทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย แสดงให้เห็นว่าเทพีในสมัยนี้ได้รับการนับถือบูชาในฐานะเทพีแห่งความมั่งคั่งร่ำรวยด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าเทพีลักษมีในสมัยนี้มีความสัมพันธ์กับพระวิษณุ ทั้งนี้เพราะพบสัญลักษณ์ของพระวิษณุคือ ทาพนะและอาวุธร่วมกับเทพีลักษมีด้วย จึงแสดงให้เห็นว่าเทพีลักษมีในสมัยคุปตะได้รับการผนวกเข้ามามีความสัมพันธ์กับพระวิษณุ เทพสูงสุดของลัทธิไวษณพนิกายแล้ว¹¹⁰

ซึ่งค่าก่าพานี้ จากหลักฐานคานเอกสารที่กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 ก็นับสูงทีเดียว

รูปเคารพเทพีลักษมี ในรูปแบบ คช-ลักษมี นอกจากจะปรากฏบนเหรียญตรา และตราที่ประทับในต่างสมัยคุปตะปลัว มังพบว่านิยมสลักเป็นภาพประติมากรรม และสลักประทับตามศาสนสถานต่าง ๆ ในสมัยคุปตะ และสมัยต่อมาเป็นจำนวนมากยิ่ง ทั้งจะพบแพร่หลายทั้งฝั่งอินเดียเหนือ และอินเดียใต้ ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึง อินเดียเหนือก่อนคือ

ประติมากรรมที่พบที่ คาบิล กลิปู (Ghazipur) ในบิตารี (Bhitari) ปรากฏภาพเทพีลักษมีประทับยืนมีรูปกายสวยงาม - ใส่กัณฐะมงกุฏ, ทับทูล, สร้อยคอ, กำไลแขน และกำไลข้อพระบาท มี 2 กร ถือดอกบัวหรือผลไม้ในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายถือธงว่เชือก มีช้าง 2 เชือกกำลังสร้างน้ำไฟ พร้อมกับมีบริวารอยู่ข้าง 2 คน ลักษณะเด่นของเทพีคือ มีใบหน้าที่สวยงามและทรวงอกใหญ่ ประติมากรรมรูปนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6 อยู่ในสมัยคุปตะ มีลักษณะเหมือนกับรูปแบบคช-ลักษมีที่บรรยายไว้ในคัมภีร์ วิษณุกรรมโชตระ ยกเว้นช่วงเชือกที่มีไต่กล่าวไว้ในนั้น (รูปที่ 46)¹¹¹

ภาพสลักตามของสี่เหลี่ยม (Panel) ที่เคโอการ์ (Deogarh) ปรากฏภาพคช-ลักษมีในลักษณะเทพีประทับบนบัณฑาสนะ แต่งกายสวยงาม มีเส้นผมหยิก ประดับด้วยเครื่องประดับมากมาย มี 2 กร ในพระหัตถ์ซ้ายถือ ปัทมพัตรา (Padmapatra) พระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย ขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือก ยืนบนดอกบัวซึ่งยุดมาจากที่เดียวกันกับกลุ่มดอกบัวที่ในอาสนะของเทพี ในวงเดือนหน้าและสร้างให้กับเทพี รูปนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 5-6 มีลักษณะเช่นเดียวกับที่บรรยายในคัมภีร์ วิษณุกรรมโชตระ¹¹²

ประติมากรรมบนแผ่นหิน จากอิราน (Iran) พบที่ ต.ซาการ์ (Sagar) กับประติมากรรมรูปแบบคช-ลักษมี อย่างเช่นกัน รูปนี้จัดอยู่ในสมัยคุปตะตอนต้น¹¹³

ประติมากรรมประทับเสาดิน โคจากโกธัมที ก็ปรากฏภาพคช-ลักษมี ประทับยืนบนดอกบัว ที่ยุดมาจากแจกันกลางรวมกับกลุ่มดอกบัว ในพระหัตถ์ของเทพีถือดอกบัวที่มีก้านยาว ขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือกกำลังสร้างน้ำไฟ¹¹⁴

ประติมากรรมที่พบในพิพิธภัณฑ์มธุรา (Mathura Museum) (No.1119) และที่พิพิธภัณฑ์แห่งชาติ (State Museum) (No.0.251) ปรากฏภาพ คช-ลักษมี ในลักษณะ เทพีประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ (Lalitāsana) ระหว่างพระคเณศ ทางด้านขวาและท้าวภูเวรทางซ้าย เทพีลักษมีสวมใส่เครื่องแต่งกายที่สวยงามมากมาย ในพระหัตถ์ทั้ง 2 ข้างถือดอกบัวที่มีก้านยุดมาจากแจกัน

ก้านล่าง และบนคอกบัวทั้ง 2 ข้างยื่นค้ำยันข้าง 2 เชือก กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี ส่วนหางกูเวรถือถ้วย และพวงพยอม (*mongeese*) ขณะที่พระศิวะกำลังกินช็อกโก (*laddu*) ประติมากรรมทั้ง 2 ชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 7-8¹¹⁵

ประติมากรรมในพิพิธภัณฑ์มัทรา (*Mathura Museum*) (No.223) แสดงภาพศข-ลักษมี ปรากฏร่วมกับท้าวกูเวรเพียงองค์เดียว โดยท้าวกูเวรถือหม้อใส่น้ำ (*pot-bellied*) และซามในพระหัตถ์ขวา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหักหายไป ประติมากรรมรูปนี้ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 7-8¹¹⁶

ประติมากรรมที่วิหารวราหะ (*Varaha Temple*) ที่เคโอการ์ (*Deogarh*) ปรากฏภาพ ศข-ลักษมี ในลักษณะเทพีประทับนั่ง มี 2 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาทำปางประทานพร มีช้าง 2 เชือกขนานข้างกำลังสร้างน้ำให้ พร้อมกับมีบริวาร 2 คน คือ ราชศรี (*Rājashrī*) และชยา-ลักษมี (*Jayā-Lakṣmī*) ประติมากรรมรูปนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 7-8 มีลักษณะทางรูปแบบเหมือนกับที่บรรยายไว้ในคัมภีร์วิษณุธรรมโมคชะเช่นกัน¹¹⁷

ประติมากรรมภาพสลักตามวิหารในสมัยกลางที่ ชันปั้ว (*Chandpur*) หรือ (*Jhansi*) ก็ปรากฏภาพศข-ลักษมี ในลักษณะเทพีประทับนั่ง ละลิตาสนะ (*lalitāsana*) บนแท่น มี 4 กร ถือสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายหน้า พระหัตถ์ขวาทำต้นทศสมุทรา (*Sandarsana mudra*) พระหัตถ์ก้านหลังทั้ง 2 ข้างถือคอกบัว เนื้อเทพีเป็นภาพร่าง 2 เชือกกำลังสร้างน้ำให้เทพี ประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับที่บรรยายไว้ในคัมภีร์วิษณุธรรม ชิ้นละ¹¹⁸

ทับหลังหินทรายของ สมัยยุคกลาง (*Mediaeval Period*) ซึ่ง ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สารนาถ (*Sarnath Museum*) มีลักษณะเป็นช่อง 3 ช่อง (*niches*) ภายในแต่ละช่องประทับด้วยเทพีลักษมีมี 4 กร ประทับนั่งอยู่ตรงกลางขนานข้างด้วยพระศิวะและพระสวลีวดี ในพระหัตถ์ซ้ายก้านล่างของเทพีลักษมีถือหม้อน้ำ พระหัตถ์ขวาทำปางประทานพร ส่วน 2 พระหัตถ์ก้านบนถือคอกบัวที่มีช้างยืนบนนั้น กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี¹¹⁹

ภาพสลักตามช่องสี่เหลี่ยม (*panel*) ที่นาแลนด์ (*Nalanda*) ก็ปรากฏภาพศข-ลักษมี ในลักษณะเทพีประทับนั่งขัดสมาธิบนคอกบัว ทรงถือคอกบัวที่มีก้านในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาดือสังข์ เนื้อภาพเทพีมี มีช้าง 2 เชือกยืนบนคอกบัว กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี (รูปที่ 47)¹²⁰

เนื้อประติมากรรมทางเข้าทางจันตะวันตกของ ชาลुकยะ (*Chalukya*) ที่ไอเหโอ (*Aihole*) ก็ปรากฏภาพ ศข-ลักษมี ค้ำยันเช่นกัน (รูปที่ 48) ภาพนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 7¹²¹

ประติมากรรมที่สำคัญตามวัดศาสนสถาน จาก อบันเนวี (Abaneri) ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ เอมีวาร์ (Amur Museum) ก็ปรากฏภาพเทพีลักษมีถือดอกบัวใน 2 พระหัตถ์ และพระหัตถ์ซ้ายยังถือขมมะนาวอีกด้วย เทพีดอกบัวทั้ง 2 ซ้าง ยืนก่ายข้าง 2 เชือก กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี ชายาข้างเทพีลักษมีเป็นรูปพระคเณศและท้าวฤเวร เทพทั้ง 3 นี้ มีงูในท่า ละลิตะसानะ (Lalitasana) ในภาพยังปรากฏนางวิหิตี (Biddhi) ชายาท้าวฤเวร รวมอยู่ด้วย¹²²

ที่คุรุ โท (Khajuraho) ซึ่งเป็นศาสนสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งของสมัยคุคกลางตอนปลาย (ราวคริสต์ศตวรรษที่ 10-13) ในอินเดียเหนือ ที่วิหารลักสมมี (Laksmi) ปรากฏภาพคช-ลักษมี ในลักษณะเทพีลักษมี มี 4 กร ใบ 2 กรบนถือดอกบัว ซึ่งเห็นอนันนัยก้วย ซ้าง 2 เชือก กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี ส่วน 2 พระกรล่างทำปางประทานพรและถือคทา¹²³ และที่คุรุ โทอีกเช่นกันที่พบประติมากรรมคช-ลักษมี ที่มีลักษณะพิเศษคือ ในลักษณะที่เทพีประทับนั่งห้อยพระบาทท่านขวา มี 4 กร ถือลูกประคำในพระหัตถ์แรก พร้อมกับทำปางประทานอภัย และอีกพระหัตถ์หนึ่งถือ อมฤตคทา ส่วน 2 พระหัตถ์บนถือดอกบัว ซึ่งเห็นอนันนัยก้วย ซ้าง 2 เชือก กำลังสร้างน้ำให้กับเทพี และท่านหน้าเทพีมีสิงโตหมอบอยู่ (รูปที่ 49)¹²⁴

ประติมากรรมที่เก็บรักษาไว้ใน พิพิธภัณฑ์แห่งชาติ (State Museum) (No. 115) แสดงภาพคช-ลักษมี ในลักษณะเทพีประทับนั่งบนดอกบัวในท่า ละลิตะसानะ (Lalitasana) มีวิหารชายานั่งอยู่ข้าง ซ้าง พร้อมกับมี ซ้าง 2 เชือกกำลังสร้างน้ำให้กับเทพี เทพมี 6 กร แต่ทว่าหักหายไป ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10¹²⁵

ในอินเดียภาคตะวันออกก็พบว่า คช-ลักษมีได้รับการนับถือบูชาด้วยเช่นกัน ดังจะพบว่ามักจะปรากฏบนพิภพหลังตามเวทสถานต่าง ๆ ในแคว้นโอริสสา ในลักษณะเทพีประทับนั่งรักษามาริบนดอกบัว และชานข้างก่ายข้าง 2 เชือก ยืนบนดอกบัวเช่นกัน ถือหมอนำในวงยกขึ้นส่งให้กับเทพี ดังเช่นพบที่วิหารมุกเทศวร (Muktesvara) , พราหมเนศวร (Brahmesvara) และ ปารุราเมศวร (Parāsurāmesvara) ของบูรพาเนศวรศักดิ์ (Bhubaneswara) , ที่วิหารนรสิงห์ (Naresimha) ที่คันทาก (Cuttack) , วิหารของมานี-นาเคศวร (Mani-Nāgesvara) ใกล้กับ บิชาปุร์ (Bhisapur) เป็นต้น¹²⁶

ในสมัยราชวงศ์ปัลลวะ (Pallava) ซึ่งเริ่มมีความรุ่งเรืองขึ้นทางอินเดียใต้ ในขณะที่อินเดียเหนือคือ ราชวงศ์คุปตะ เริ่มเสื่อมเมื่อราวคริสต์ศตวรรษที่ 7¹²⁷ ซึ่งถือได้ว่าอยู่ในสมัยกลาง

จึงปรากฏภาพที่สำคัญ ๆ คือ

ที่มหาวัลลปูรัม (Mahavallipuram) ในถ้ำวาระ (Varaha cave) พบภาพ
 ศษ-ลักษมี ในลักษณะที่กึ่งกลางภาพเป็นแท่นคอกบัว ประทับด้วยเทพลักษมี ที่ฐานของแท่นประทับด้วย
 ลวกลายพรรณพฤกษา ซึ่งน่าจะเป็นคอกบัวมีคอกบัวทูนอยู่ตรงกลาง และด้านข้างทั้ง 2 ข้างเป็นจอกบาน
 เทพลักษมีมี 2 กรถือคอกบัว มีบริวารสีกว 2 คน ยืนชานซ้ายขวา - ขวา ถือหมอนน้ำกั้นในลักษณะ
 รองรับน้ำที่ข้าง 2 เชือก กล่าวถึงสงวน้ำให้กับเทพอยู่ บริวารที่ 2 ทางซ้ายของเทพถือคอกบัวในมือหนึ่ง
 อีกมือหนึ่งถือภาชนะคล้ายถ้วยบรรจุแป้งหอมกลิ่นจันทร์ ปรีวักฤจำเป็นบางอย่างที่ใช้สำหรับสงวน้ำของ
 เทพ บนศีรษะของบริวารทั้ง 2 ข้าง ล้อมเครื่องประดับตามแบบ สมัยราชวงศ์ปัลลวะ (อายุราวคริสต์ศ.
 ศตวรรษที่ 7) (รูปที่ 50)¹²⁸

ประติมากรรมสลักตามช่องสี่เหลี่ยม (panel) จาก คาเวร์ิปากัน (Kaveripakkam)
 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์มาดราส (Madras Museum) ก็พบภาพตามแบบศษ-ลักษมี ด้วยเช่น
 กัน มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 สมัยราชวงศ์ปัลลวะ (รูปที่ 51)¹²⁹

ที่เอลังจาก เหนวดี (Hemavati) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์ มาดราส
 (Madras Museum) ราวถึงกลางของภาพ ปรากฏภาพศษ-ลักษมี เช่นกัน (รูปที่ 52) ประติมากรรม
 ชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 สมัยราชวงศ์ ปัลลวะ¹³⁰

ที่ถ้ำที่ 14 ที่เอลลอร่า (Ellora) บนช่องสี่เหลี่ยม (panel) ที่ 2 ปรากฏภาพศษ-
 ลักษมีในลักษณะเทพประทับนั่งท่า ลลิตะสนา (lalitāsana) บนคอกบัวเทพประทับด้วยสรีรยศ 2
 เส้น, ทูมพูนาคใหญ่, กล่าวกันแขนและมงกุฎ มีบริวาร 2 คน เทพลักษมีมี 4 กร ถือหมอนน้ำใบหนึ่ง
 เพื่อเทพเป็นภาพข้าง 2 เชือก กล่าวถึงสงวน้ำให้กับเทพ ตรงกลางฐานของภาพเป็นสระบัว (รูปที่ 53)¹³¹

ที่ถ้ำโกธาส (ถ้ำที่ 16) แห่งเอลลอร่า (Ellora) ก็พบภาพสลักรูปศษ-ลักษมีด้วยเช่นกัน
 จักอยู่ในสมัยราชวงศ์ปัลลวะ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (รูปที่ 54)¹³²

นอกจากรูปแบบศษ-ลักษมีแล้ว รูปเคารพเทพลักษมีที่มีไม้ข้างเข้ามาเกี่ยวของด้วย ก็พบว่า
 นิยมให้การบูชาด้วยเช่นกัน ซึ่งนอกจากจะได้รับความนิยมสลักบนเหรียญตราของกษัตริย์แห่งราชวงศ์คุปตะ
 เป็นจำนวนมาก ยังได้กล่าวไปแล้ว ยังพบว่าปรากฏในหลักฐานอื่น ๆ ด้วย ทั้งนี้คือ

คราที่ประทับสมัยคุปตะ จาก ราชคห (Rājghat) สลักภาพเทพลักษมีประทับบน
 คอกบัว มี 2 กร ในพระหัตถ์ขวาดำจักร และพระหัตถ์ซ้ายกำลังไปรยเหรียญเงิน¹³³

ตราที่ประทับในสมัยคุปตะ จาก บาสาร์จิ (Bāsārjī) สลักภาพเทพีลักษมีประทับยืนอยู่
กลางลำเรือ สวมใส่เครื่องแต่งกายตามแบบสมัยคุปตะ มี 2 กร พระหัตถ์ซ้ายวางบนตะโพก พระหัตถ์
ขวายกขึ้น คำนข้างของเทีทางค่านขวาเป็นภาพสิงโต หรือ วัวยืนอยู่ ทางค่านซ้ายเป็นภาพสิงห์ จาก
การที่เทพีเข้ามามีความสัมพันธ์กับเรือเช่นนี้ แสดงว่าในสมัยนี้ เทพีลักษมีไ้รยการบูชาในฐานะเทพีประทาน
ความมั่งคั่งจากการค้าขาย¹³⁴

ประติมากรรมรูปเทพีลักษมี ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์มธูรา No.D.10 (Mathura
Museum) เป็นภาพพระนพประทีปนึ่งซัดสมาธิ มีวงกลมอยู่ด้านหลังศีรษะ พระหัตถ์ซ้ายอุ้มเด็กทารกไว้บน
อก บนแท่นที่ประทับ มีกานคอกบัวโผล่ออกมาทั้ง 2 ข้าง จากลักษณะที่เทพีมีกอกบัวเข้ามาเกี่ยวข้องกับคำ
ให้เชื่อว่าเป็นเทพีลักษมี ประติมากรรมชิ้นนี้จัดอยู่ในสมัยคุปตะ¹³⁵

ประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมี พบที่ จาเกสวาร์ (Jageshwar) มีลักษณะเทพี
ประทับนั่งบนครุฑในท่าละลิตะसानะ (lalitāsana) สวมใส่เครื่องประดับมากมาย มี 4 กร ถือสังข์
ในพระหัตถ์ซ้ายด้านหน้า และจักรในพระหัตถ์ซ้ายด้านหลัง ส่วนพระหัตถ์ขวาด้านหน้าถือคอกบัว ด้านหลังถือ
คทา ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10¹³⁶

ประติมากรรมรูปพระลักษมี จาก ราณี-มาฮาล (รันซี) (Rani-Mahal) (Jhansi)
มีลักษณะเทพีทรงงอกใหญ่ ประทับนั่งในท่าละลิตะसानะ (lalitāsana) เหนือกลุ่มคอกบัว ส่วนราหิ
หายไป ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10-11¹³⁷

ประติมากรรมรูปพระลักษมี หามาจากสำริด ในลักษณะเทพีประทับยืนบนคอกบัว ถือคอกบัวใน
พระหัตถ์ซ้าย (รูปที่ 55) ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12 เป็นศิลปะสมัยราชวงศ์
โจช¹³⁸

เริ่มจากสมัยคุปตะเป็นต้นมาที่เทพีลักษมี ไ้รับการรวมเข้าไว้ในลัทธิไศวนิกาย กังปร่า
กว่าเทพีลักษมีประทับอยู่ร่วมกับสัญลักษณ์ของพระวิษณุ ทั้งโลกชาวไปแล้ว นอกจากนั้นแล้ว เทพีลักษมียังไ้
รับการนับถือบูชาพร้อมกับพระวิษณุในลักษณะ ปรากฏร่วมกับรูปเคารพของพระวิษณุในลักษณะต่าง ๆ กันนี้ คือ

1. เทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในท่าประทับยืน จะปรากฏในลักษณะดังนี้ คือ

ประติมากรรมจากพิพิธภัณฑ์แห่งกัลกัตตา (Calcutta Museum) พระวิษณุมี 4 กร พระ
หัตถ์ขวาด้านล่าง ท่าปางประทานพร พระหัตถ์ขวาด้านบนถือคทา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายด้านบนถือสังข์ ด้าน
ล่างถือจักร ขนาบข้างพระวิษณุเป็นเทพี 2 องค์ คือทางค่านขวาเป็นเทพีลักษมีประทับยืน ท่าปางประทาน

อภัยในพระหัตถ์ขวา ส่วนหางคานซ้ายของพระวิษณุประทับยืนด้วยเทีฬสรีลวดี ประติมากรรมชิ้นนี้เก็บศิลปะแบบปาละ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (รูปที่ 56)¹³⁹

ประติมากรรมจากทามิลนาฏ (Tamilnadu) พระวิษณุประทับยืนอยู่กลางชานามข้างซ้าย เทีฬลักษมีและภุมิเทวี พระวิษณุมี 4 กร ถือจักรในพระหัตถ์ซ้ายบน และสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบน ส่วนพระหัตถ์ขวาล่างทำปางประทานอภัย และพระหัตถ์ซ้ายล่างทำสะเอว ภุมิเทวีประทับยืนบนคอกบัวทางคานขวาของพระวิษณุ พระหัตถ์ขวาดึงคอกบัว พระหัตถ์ซ้ายแตะที่คันทา พระลักษมีประทับยืนบนคอกบัวทางคานซ้าย มี 2 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวาแตะที่คันทา ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10 (รูปที่ 57)¹⁴⁰

ประติมากรรมสำริดจากอำเภอลารังกัล (Warangal) ที่อานทรา พราดิซ (Andhra Pradesh) พระวิษณุประทับยืนตรงกลาง ชานามข้างซ้าย ศรีเทวีและภุมิเทวี พระวิษณุประทับยืนบนคอกบัว มี 4 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวาคานล่าง และจักรในพระหัตถ์ขวาคานบน พระหัตถ์ซ้ายคานบนถือสังข์ และคานล่างถือศทา ศรีเทวีประทับยืนอยู่ทางคานขวาของพระวิษณุ มี 2 กร พระหัตถ์ซ้ายถือคอกบัว ขอบบัวในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ขวาแตะที่คันทา คานขวาของเทพทั้งสาม มีรูปพระลักษมี นามอ ในที่อดีต ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10 (รูปที่ 58)¹⁴¹

ประติมากรรมที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (State Museum) (No.H.109) พระวิษณุประทับยืน มีสังข์ (Sankha) และจักรบุรุษ (Chakrapurusha) ยืนอยู่ทางคานข้าง พร้อมกับเทีฬลักษมี ถือคอกบัวในพระหัตถ์ประทับยืนอยู่ทางคานข้างซ้าย ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10-11¹⁴²

ประติมากรรมจาก พัวฮาแกน (Burhagaon) ท. จันสี (Jhansi) พระวิษณุประทับยืนบนคอกบัว ส่วนใส่เทีฬองประทับมาก มี 4 กร ถือสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายหน้า และจักรในพระหัตถ์ซ้ายหลัง ส่วนพระหัตถ์ขวาคานหลังถือศทา ด้านหน้าทำปางประทานพร ทางคานขวาของพระวิษณุยืนศรีอังกักวย จักบุรุษ (Chakrapurusha) พร้อมกับมี มาร์กนเดยะ (Markandeya) และภฤคุ (Bhrigu) คู่กษะอายุทวย ทางคานซ้ายประทับด้วยศรีเทวี ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12¹⁴³

ประติมากรรมจาก บาลูรหัท (Balurghat) ที่ เบงกอลตะวันตก (West Bengal) พระวิษณุประทับยืนร่วมกับพระลักษมีและพระสรีลวดี พระวิษณุประทับยืนบนคอกบัว มี 4 กร ถือศทาในพระหัตถ์ขวาคานบน และจักรในพระหัตถ์ซ้ายคานบน ส่วนพระหัตถ์ซ้ายคานล่างหักหายไป พระหัตถ์ขวาคานล่างทำ

ปางประธานพร พระศรีวิชัยประทับบนคอกบัวทางซ้ายของพระวิษณุ มี 2 กร ถือรุท (Lute)
ทรงฐานส่วนล่างของภาพเป็นครุฑ และอยู่ให้ความจงรักภักดีต่อพระวิษณุ ด้านบนของภาพเป็นมกรอยู่ตรงกลาง
และด้านข้างเป็นวิทยากร ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12 (รูปที่ 59) ¹⁴⁴

ประติมากรรมสำคัญของอินเดียใต้ เป็นภาพพระวิษณุประทับบนคอกบัวพร้อมกับศรีเทวีและภุมิเทวี
ในลักษณะพระวิษณุประทับบนคอกบัว มี 4 กร ถือจักรและสังข์ในพระหัตถ์ขวาบนและซ้ายบน พระหัตถ์ขวา
ล่างทำปางประธานพร พระหัตถ์ซ้ายล่างทำ กัญจวะลัมบิตา (*Katyavambita*) ทางซ้ายของ
พระวิษณุประทับคอกบัวศรีเทวีบนคอกบัว เทพีมี 2 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวาปล่อยอยู่ข้างพระองค์ ทาง
ซ้ายของพระวิษณุเป็นภุมิเทวี ประทับบนคอกบัว มี 2 กร ถือคอกบัวบนในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์
ซ้ายปล่อยอยู่ข้างพระองค์ ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 19 (รูปที่ 60) ¹⁴⁵

2. รูปเทีลักษณะที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในภาพรวม ในลักษณะดังนี้คือ

ในวิหาร กอน-กูดี (*Kont-Gudi*) ที่ไอโหเล (*Aihole*) เป็นภาพสลักแบบ พระวิษณุ
บรรทมบนชนกพญานันตนาคราช 7 เศียร พระวิษณุมี 4 กร พระหัตถ์ขวาค้นคาน้ำขึ้นของรับพระเศียร
พระกรซ้ายค้ำหลังข้างพระวรกาย พระกรขวาขวักแกว่งบนชนคานาค และพระกรซ้ายค้ำหลังของ
ขึ้นวางข้าง ๆ พระเศียร พระบาททั้ง 2 ข้าง ไขว้ทับกัน ใกล้กับพระเศียรความหมายเป็นภาพสังข์ ด้านขวา
เป็นภาพจักรและพระขรรค์ ใกล้กับสังข์เป็นฐานมารถะและพระภุมิเทวีถือคอกบัวในพระหัตถ์, อสูรมนุษย์
และ ไก่อยู่ทางพระบาทซ้าย ทางซ้ายของที่ปลายพระบาทเป็นครุฑ และพระลักษณะประทับอยู่ข้าง :
ไม่ปรากฏว่ามีพระพรหม จึงจัดว่าเป็นการพัก่อนระหว่างกัลป์ จัดเป็นปางโกะสยณะมูรติ เป็นศิลปะแบบ
คุปตะ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6 (รูปที่ 61) ¹⁴⁶

ภาพสลักที่เหนือประตูทางเข้าวิหาร ราจีวาละ (*Rajivalecena*) เมืองราจี (*Rajim*) ในภาพแบ่งออกเป็น 3 ส่วน มีเส้นแบ่งเป็นช่อง ๆ พระวิษณุทรงบรรทมอยู่ที่ส่วนกลางของภาพ
ในลักษณะบรรทมตะแคงซ้ายบนชนกพญานันตนาคราช ที่แม่เศียรเหนือพระเศียรของพระวิษณุ พระวิษณุมี
4 กร พระหัตถ์ซ้ายข้างหนึ่งรองรับพระเศียรอีกข้างหนึ่งถือสังข์ ส่วนพระกรขวาในพระหัตถ์ถือจักร และ
อีกพระกรหนึ่งวางขนานไปกับพระวรกาย นิ้วพระหัตถ์ถืออสูรที่อยู่ปลายพระบาท พระภุมิเทวีประทับ
รองรับพระบาทของพระวิษณุไว้บนพระเพลา ข้าง ๆ เทพีเป็นอสูร 2 คนถือกระบอง พระพรหมประทับ
นั่งเหนือคอกบัว ที่มีกาน้ำจากพระนาภีของพระวิษณุ เทียบพระเศียรของพระวิษณุเป็นภาพเทพี 2 องค์
องค์แรกถือคอกบัวพระวิษณุถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวา คงจะเป็นพระลักษณะมี องค์ถัดไปไม่ทราบแน่ชัด ส่วนภาพ

ช่วงบนคงจะเป็นบริวารของพระวิษณุ คือ อายูมฤต, ฤาษีภฤคุ และมารกัษเฑยะ แสดงท่าทำความเคารพทอเทพ ส่วนช่วงล่างเป็นภาพครุฑยกนาคทั้ง 2 ข้าง ภาพนี้จัดเป็นภาพการดำเนินพระพรหมในปางโกตะศยณะมูรติ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6 (รูปที่ 62)¹⁴⁷

ที่วิหารฮัคคัปปายา (Haccappaya Gudi) ที่ไอโฮเล (Aihole) พระวิษณุทรงบรรทมบนขนพญาอนันตนาคราช 7 เศียร พระวิษณุมี 4 กร พระกรขวาคำนับารองรับพระเศียร พระกรขวาคำนหลังวางราบไปกับพระวรกาย และวางพระหัตถ์ไว้บนพระเศียรของพระอักษมี พระกรซ้ายค้ำหลังงอไปทางค้ำหลัง พระบาทซ้ายค้ำเหนือพระวิษณุเป็นภาพสังข์, อสุร และโคฎกะถือกระบองทางค้ำหลังใกล้กับพระเศียรและพระกรขวาเป็นภาพจักร, พระขรรค์ และคทา พระลักษมีและพระภุมิเทวีประทับนั่งข้างพระวิษณุ ที่ซ้ายพระบาทเป็นฤาษีภฤคุ และมารกัษเฑยะพนมมือ ภาพนี้จัดเป็นภาพการพักผ่อนระหว่างกัลป์ ในรูปแบบปางโกตะศยณะมูรติ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 (รูปที่ 63)¹⁴⁸

ที่ถ้ำหมายเลข 15 ที่เอลโลรา (Ellora) พระวิษณุทรงบรรทมตะแคงขวา มี 4 กร พระกรขวาคำนับารองรับพระเศียร พระกรขวาคำนหลังวางบนพระบาท พระกรซ้ายค้ำหน้าวางแนบพระวรกาย พระกรซ้ายค้ำหลังวางบนเข่า พระลักษมีประทับนั่งที่ปลายพระบาท ค้ำหน้าแทนเป็นภาพอายูมฤต 5 คน และครุฑ พระพรหมประทับนั่งบนคอกบัวที่มีก้านบัวผูกจากพระบาทของพระวิษณุ รูปนี้เป็นปางวิระศยณะมูรติ ท่าตามรูปแบบสืบบรรยายไว้ในคัมภีร์วิษณุธรรมโมกษะ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 (รูปที่ 64)¹⁴⁹

ประติมากรรมสำริดเป็นารายณ์บรรทมสินธุ์ พระวิษณุบรรทมบนขนพญาอนันตนาคราช 3 เศียร พระวิษณุมี 2 กร พระกรขวาวางใกล้กับพระเศียร พระกรซ้ายเหยียดไปทางพระบาท พระลักษมีและพระภุมิเทวีประทับนั่งอยู่ข้างข้าง ประติมากรรมนี้จัดเป็นศิลปะแบบอินเดียนใต้ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (รูปที่ 65)¹⁵⁰

ที่พิพิธภัณฑสถานลูคเคว (Lucknow Museum) ประติมากรรม No. 4.120 เป็นภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ ในลักษณะพระวิษณุบรรทมบนพญาอนันตนาคราช 7 เศียร พระวิษณุมี 4 กร พระกรซ้ายค้ำหน้าถือคทา ค้ำหลังรองรับพระเศียร พระกรขวาคำนหน้าท่าทำภาฎกะ พระกรขวาคำนหลังอยู่ใกล้กับพระเศียร พระบาทวางบนพระเพลาของพระลักษมี ใกล้กับพระบาทเป็นภาพ กามิณีและธวานนี เป็นศิลปะอินเดียนใต้ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10 (รูปที่ 66)¹⁵¹

ที่ไบจานาถ (Baijanatha) ในภาพพระวิษณุบรรทมบนขนพญาอนันตนาคราช

5 เคียร์ มี 4 กร พระกรซ้ายค้ำหน้าค้อนหัว พระกรขวาค้ำหลังรองรับพระเศียร พระกรขวาค้ำหน้าถือสังข์ ค้ำหลังถือจักร พระบาทขวาเหยียบทรงวางบนพระเพลาของพระลักษมี พระบาทซ้ายงอเล็กน้อย มีอสุร 2 คนถือกระบองยืนอยู่ใกล้ ๆ พระพรหมประทับนั่งบนคอกบัว ที่มีก้านชูจากพระนาภีของพระวิष्ณุ ประติมากรรมนี้จัดเป็นศิลปะอินเดียน มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10 (รูปที่ 67)¹⁵²

3. รูปเคารพพระลักษมีในรูปแบบ ลักษมี-นารายณ์ มีลักษณะดังนี้ คือ

ที่ อัมเบรี (Amberi) ประติมากรรมรูปลักษมี-นารายณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่

พิพิธภัณฑ์อัมเบอ (Amber Museum) พระวิष्ณุทรงประทับยืนศรีภักดิ์ มี 4 กร แท้ที่ไป 2 กร พระกรขวาค้ำหลังทั้ง 2 คือค้อนหัวและจักร พระกรซ้ายโอบรอบไหล่พระลักษมี ที่ประทับยืนอยู่ข้าง มี 2 กร พระกรขวาค้อนคอกบัว พระกรซ้ายวางบนพระโสณี ประติมากรรมนี้มี อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 (รูปที่ 68)¹⁵³

ที่พิพิธภัณฑ์ ศรีเนการ์ (Srinagar Museum) ประติมากรรมรูปพระลักษมี-นารายณ์ มีลักษณะพระวิष्ณุประทับนั่งบนครุฑที่มีรูปกายเป็นนุรูล่างอ้วน มีเศียรเป็นนก มีปีกคล้ายใบไม้รองรับพระบาทพระวิष्ณุ ครุฑถือหม้ออยู่ในมือ พระวิष्ณุมี 4 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวาค้ำหน้า และค้อนหัวในพระหัตถ์ขวาค้ำหลัง ถือสังข์และจักร ในพระหัตถ์ซ้าย พระลักษมีประทับนั่งบนพระเพลาข้างซ้ายของพระวิष्ณุ มี 2 กร ถือคอกบัวในพระหัตถ์ขวาและสังข์ในพระหัตถ์ซ้าย ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (รูปที่ 69)¹⁵⁴

ที่วิหาร จัยติยะ (Jayaditya) ที่นาการา (Nagara) ใกล้กับคอมเบย์ (Combay) ประติมากรรมรูปลักษมี-นารายณ์ มีลักษณะ พระวิष्ณุประทับนั่งบนบัลลังก์ห้อยพระบาทขวา มี 4 กร ถือคอกบัวและจักรในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายโอบไหล่พระลักษมี ที่ซึ่งประทับนั่งบนพระเพลาข้างซ้ายพร้อมกับถือสังข์ด้วย อีกกรหนึ่งสวมคอกบัวพระลักษมีและถือจักรด้วย พระลักษมี มี 2 กร ประทับนั่งห้อยพระบาทขวา และชันพระบาทซ้าย พระกรขวาโอบรอบพระศอกของพระวิष्ณุ พระกรซ้ายถือคอกบัว เหนือเทพทั้ง 2 เป็นพระศิวะและพระพรหมอยู่คนละค้ำัน ประติมากรรมนี้มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 (รูปที่ 70)¹⁵⁵

ที่พิพิธภัณฑ์ ลักโนว (Lucknow Museum) ประติมากรรมรูปลักษมี-นารายณ์ มีลักษณะ พระวิष्ณุและพระลักษมีประทับนั่งบนแท่น โดยพระลักษมีอยู่ด้านซ้ายของพระวิष्ณุ ทั้ง 2 ประทับนั่งห้อยพระบาท มีครุฑเป็นมูรรองรับพระวิष्ณุมี 4 กร ถือค้อนหัวและคอกบัวในพระหัตถ์ขวาค้ำหลัง พระกรซ้ายค้ำหน้า

เชิงอรรถ

1. Bhagwant Sahai, Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities, (New Delhi: Abhinav Publication, 1975), p. 164
2. เป็นที่รู้จักในฐานะเป็นเจ้าแห่งยักษ์ และได้รับการยกย่องให้เป็นเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย มีลักษณะเป็นบุรุษอ้วนพุงพลุ้ย, (จาก ภาสุต อินทราวร : ทรากนิพนธ์ปักษ-ลัทธิมี และกุเวร จากเมืองนครปฐม, เมืองโบราณ ปีที่ 9 ฉบับที่ 3, 2526 หน้า 96-97)
3. เล่มเดียวกัน, หน้า 94
4. Bhagwant Sahai, Op. cit, p. 168
5. Ibid., p. 169-172
6. Ibid., p. 172
7. R.S. Cuple, Iconography of the Hindu Buddhist and Jains, (Bombay: D.B. Taraporev la Sone & Co. Private LTD., 1980), p. 56
8. Edward Moor, Moor's Hindu Pantheon, (California: The Philosophical Research Society Inc., 1976), p. 117-118
9. ภาสุต อินทราวร, รูปเคารพในศาสนาฮินดู, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522. หน้า 51.
10. เล่มเดียวกัน. หน้า 52-53.
11. เล่มเดียวกัน. หน้า 54-55
12. Gopinatha T.A. Rao, Element of Hindu Iconography, (Delhi: Indological Publishers, 1968), p. 258-259
13. Bhagwant Sahai, Op. cit, p. 163
14. Ibid.,
15. Ibid.,
16. Sheo Bahadur, Brahmanical Icons in Northern Indian, (New Delhi: B.K. Sagar at Sagar Publication, 1977), p. 171

17. กษมา เก้าโศยานนท์. รูปเคารพพระนารายณ์บรมลัทธิในประเทศไทย. สารนิพนธ์ 'วิทยาศาสตร์'
ศาสตราจารย์ ดร. โยธาทิตย์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. หน้า 34
18. Gopinatha T.A. Rao, Op. cit., p. 374
19. Kalpanas Desai, Iconography of Vishnu. (India: Abhinav Publication,
20. Gopinatha T.A. Rao, Op. cit., p. 373-374
21. Ibid, p. 375
22. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 32
23. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 164
24. Edward Moor, Moor's Hindu Pantheon, p. 117-118
25. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 173
26. H. Krisna Sastri, God and Goddesses, (New Delhi: Asian Educational
Services, 1986), p. 187
27. Ibid, p. 189
28. Ibid.,
29. Ibid.,
30. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 32
31. Ramesh Shankar Gupta, Ajanta, Ellora and Aurangabad Cave (India: D.B.
Taraporevala Sons & Co. Private Ltd., 1962), p. 127
32. กษมา เก้าโศยานนท์. เรื่องเดิม, หน้า 35
33. P.K. Agrawala, Goddesses in Ancient Indian, (New Delhi: Shakti Malik
Abhinav Publication, 1984), p. 28-29 fig 30-35
34. Ibid., p. 29 fig 40
35. Ibid., p. 31 fig 40
36. Ibid., p. 31 fig 46
37. C. Sivaramamurti, Sri Lakshmi in Indian Art and Thought, (Indian
Karnak Publication, 1982), fig 30

38. Bhagwant Sahai, p. 158

39. C. Sivaramamurti, Op. cit., fig 31

40. Ibid., fig 29

41. Ibid., fig 32

42. S.C. Kala, Sculpture in the Allahabad Municipal Museum, (Allahabad: Kitabistan, 1946), p. 28 pl. XVI

43. Sivaramurti, The Art of India, (Bombay: India Book House, 1977),
fig 245, 248

44. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 168

45. C. Sivaramamurti, Op. cit., fig 34

46. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 166 fig 27

47. John Allan, Catalogue of the coins of Ancient Indian, (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers PVT. LTD., 1975), p. 252
pl. XXXVIII No. 23-25

48. Ibid, p. 170-171 pl. XXV

49. Ibid., p. 173 pl. XXV

50. Ibid., p. 174 pl. XLIII

51. Ibid., p. 174 pl. XLIV, pl. XXV

52. Ibid., p. 175 pl. XXV

53. Ibid., p. 176-177 pl. XXIV

54. Ibid., p. 177 pl. XXIV

55. Ibid., p. 178 pl. XXV, pl. XLIII

56. Ibid., p. 179-180 pl. XXIV

57. Ibid., p. 182 pl. XXIV

58. Ibid., p. 159 pl. XXII

59. Ibid., p. 149 pl. XX

60. Ibid., p. 131 pl. XVI

61. Ibid., p. 156 pl. XXXVI
62. Pramod Chandra, The Sculpture of India 3000 B.C. - 1300 A.D.,
(Washington: National Gallery of Art, 1985), p. 54
63. C. Sivaramamurti, Op. cit., p. 2 fig 1
64. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 172
65. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 169.
66. Hugo Munsterberg, Art of India And Southeast Asia, (New York:
Harry N. Abrams, Inc. Publishers, 1970), p. 58
67. Ibid., p. 16
68. John Allan, Catalogue of the Coins of the Gupta Dynasties and of
Saganka King of Gauda, (New Delhi: Munshiram Manoharlal
Publishers PVT. LTD., 1975), p. 1
69. Ibid., p. 1-5 pl. I, II
70. Ibid., p. 6-7 pl. IV
71. Ibid., p. 8-11 pl. III
72. Ibid., p. 12-15 pl. IV
73. Ibid., p. 15-17, pl. II No. 6-13
74. Ibid., p. 18-20 pl. V
75. Ibid., p. 24
76. Ibid., p. 24-33 pl. VI, VII
77. Ibid., p. 33-34 pl. VI
78. Ibid., p. 34 pl. VIII
79. Ibid., p. 35-37 pl. VIII
80. Ibid., p. 38-45 pl. VIII, IX
81. Ibid., p. 45-49 pl. IX, X
82. Ibid., p. 61-66 pl. XII

83. Ibid., p. 67-68 pl. XII
84. Ibid., p. 69-73 pl. XIII
85. Ibid., p. 73-76 pl. XIII
86. Ibid., p. 76-80 pl. XIV
87. Ibid., p. 81-83 pl. XIV,XV
88. Ibid., p. 87 pl. XV
89. Ibid., p. 88 pl. XV
90. Ibid., p. 113 pl. XVIII
91. Ibid., p. 114
92. Ibid., p. 114-115 pl. XIX No. 1-5
93. Ibid., p. 116-119 pl. XIX,XX
94. Ibid., p. 134-135 pl. XXI
95. Ibid., p. 133-136 pl. XXII
96. Ibid., p. 137-139 pl. XXII
97. Ibid., p. 141-143 pl. XXII,XXIII
98. Ibid., p. 144 pl. XXIII
99. Ibid., p. 145-146 pl. XXIII
100. Ibid., p. 147-148 pl. XXIII,XXIV
101. Ibid.,
102. Ibid., p. 149 pl. XXIV
103. Ibid., p. 150 pl. XXIV
104. Ibid.,
105. Ibid., p. 150-151 pl. XXIV
106. Ibid., p. 151-152 pl. XXIV
107. Bhagwant Sahai, op. cit., p. 171
108. Ibid., p. 171-172

109. Ibid., p. 172
110. Ibid., p. 174
111. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 172-173 ✓
112. Ibid., p. 173
113. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 175
114. Ibid.,
115. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 173
116. Ibid.,
117. Ibid., p. 174
118. Ibid.,
119. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 175 ✓
120. Ibid., p. 176
121. C. Sivaramamurti, Op. cit., p. 82 fig 132
122. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 176
123. Vrmila Agarwal, Khajuraho Sculptures And Their Significance, (New Delhi: S Chand & Company LTD., 1980), p. 58
124. Ibid.,
125. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 174
126. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 175
127. ศ.ร. น.จ. สุภัทติ ศิริกุล. ศิลปะ อินเดีย. กรุงเทพฯ: องค์การศึกษาศาสตรา, 2529.
หน้า 112
128. H. Krishna Sastri, God and Goddesses, (New Delhi: Asian Educational Services, 1986), p. 189 pl. 118
129. C. Sivaramamurti, Op. cit., p. 28 fig 57
130. Ibid., p. 57-58 fig 98
131. Ramesh Shankar Gupte, Op. cit., p. 181
132. Sivaramurti, Op. cit., p. 477

133. Bhagwant Sahai, Op. cit., p. 172
134. Ibid., p. 173
135. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 172
136. Ibid., p. 174-175
137. Ibid., p. 175
138. Hugo Munsterberg, Op. cit., p. 12
139. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 12 fig 9
140. Pramod Chandra, Op. cit., p. 188 pl. 91
141. Ibid., p. 184 pl. 89
142. Sheo Shankar Gupte, Op. cit., p. 60
143. Ibid., p. 59 fig 29
144. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 146 fig 67
145. A.G. Mitchell, Hindu God and Goddesses, (London: Crown Popyright, 1982), p. 8 pl. 8
146. ฅมา เกาไสยานนท์. เรื่องเดิม. หน้า 46 รูปที่ 3
147. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 27-28 fig 23
148. ฅมา เกาไสยานนท์. เรื่องเดิม. หน้า 49 รูปที่ 8
149. เฌมเด็วากัน. หน้า 51 รูปที่ 10
150. เฌมเด็วากัน. หน้า 52 รูปที่ 12
151. Kalpanas Desai, Op. cit., p. 29 fig 22
152. Ibid., p. 29 fig 25
153. Ibid., pp. 32 fig 26
154. Ibid., pp. 33 fig 28
155. Ibid., p. 33 fig 29
156. Ibid., p. 34 fig 30
157. Ibid., p. 32 fig 27

158. Sheo Bahadur Singh, Op. cit., p. 106 fig 49
159. A.G. Mitchell, Op. cit., pl. 9
160. Ibid., pl. 10
161. Vrmila Agarwai, Op. cit., p. 67 fig 49
162. Ibid., p. 68 fig 50
163. Ibid., p. 69 fig 53
164. C. Sivarmamurti, Op. cit., p. 9 fig 16
-

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 4

คติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมีและรูปแบบประติมากรรมพระลักษมีในเอเชียอาคเนย์

เรื่องราวเกี่ยวกับเอเชียอาคเนย์ ได้ปรากฏในคัมภีร์ที่สำคัญของอินเดียหลายเล่มทั้งเช่น มหาภารต รามายณะ (มีอายุประมาณศตวรรษที่ 6 ก่อนคริสตกาล) โคกกล่าวถึง สถานที่ต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ เช่น สุวรรณภูมิ ซึ่งหมายถึงคาบสมุทรมลายู, คัมภีร์อรรถศาสตร์ (มีอายุประมาณศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล) กล่าวถึงการอพยพของชาวอินเดีย มาถึงบริเวณเอเชียอาคเนย์และยังปรากฏในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชด้วยว่า หลังจากพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้มีการส่งคนนำพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 แล้ว ได้โปรดให้คณะพุทธสงฆ์เดินทางออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ พระโสณะ (Sona) และพระอุตุระ (Utara) ได้เดินทางมาเผยแผ่ในบริเวณที่เรียกว่า สุวรรณภูมิ (Suvannabhumi)

การแพร่กระจายของอารยธรรมอินเดียมาสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์นั้น พอจะสันนิษฐานถึงสาเหตุของการเคลื่อนย้ายชาวอินเดียมาสู่ดินแดนแถบนี้ ได้ 2 สาเหตุ คือ

– ในสภาวะที่เกิดสงครามในอินเดีย สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชโจมตีแคว้นกฉิประ ในคริสต์ศตวรรษที่ 3 ซึ่งเมื่อเกิดสงครามทำให้ผู้คนและแหล่งที่นับต่าง ๆ อพยพมาสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์ก่อให้เกิดการถ่ายทอดวัฒนธรรมอินเดียสู่ชาวพื้นเมืองในดินแดนแถบนี้ขึ้น

– ในสภาวะที่บ้านเมืองสงบ ศาสตราจารย์ เฮน เจ กรอม (N.J. Krom) กล่าวว่า เป็นผลสืบเนื่องมาจากการค้า และนิรช เบลล์ กล่าวว่า เป็นผลมาจากพวกพระที่มีความรู้ได้อพยพมาสู่เอเชียอาคเนย์ และในเรื่องการค้ากล่าวว่า เพราะอินเดียต้องการทองคำซึ่งมีมากในดินแดนแถบนี้

จะเกี่ยวเหตุผลหรือสาเหตุใดก็ตาม อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย ก็เป็นที่นิยมในประเทศแถบนี้เป็นอย่างมาก ถึงจะปรากฏทั้งในแง่คติความเชื่อและลักษณะรูปแบบทางศิลปะ ที่ซึ่งจะพยายามตีความอย่างอินเดียก่อน แล้วจึงค่อยพัฒนาเป็นของตนเองในภายหลัง

สำหรับคติการนับถือบูชาพระลักษมี ที่ซึ่งได้รับการนับถือเป็นอย่างมากในอินเดีย นั้น ก็ได้รับการแพร่อิทธิพลมาพร้อมกัอารยธรรมอินเดียแขนงอื่น ๆ ด้วย ถึงแม้ว่าในแต่ละประเทศให้การนับถือบูชาเช่นใดมากน้อยเท่าใด จะโคกกล่าวในแต่ละประเทศดังนี้

คติความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในศิลปะจาม

อาณาจักรจามปา เป็นอาณาจักรโบราณตั้งอยู่ในบริเวณประเทศเวียดนามในปัจจุบัน เป็น

อาณาจักรที่ไ้รับอิทธิพล องค์อารยธรรมอินเดีย ทั้งเทวราชพุทธศตวรรษที่ 9-10 เป็นอาณาจักรที่มีอำนาจอิสรมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 จึงได้ตกเป็นประเทศราชของอาณาจักรไทยเวียงหรือเวียงจันทน์ในภาคกลางทำให้อิทธิพลศิลปะจีนได้เข้ามาปะปนอยู่ในศิลปะล้านช้าง แต่อย่างไรก็ตามอิทธิพลของศิลปะอื่น เช่น ศิลปะอินโดนีเซียและศิลปะเขมร ก็ได้แพร่อิทธิพลเข้ามาด้วยเช่นกัน

ในที่นี้พอจะกล่าวถึงศิลปะล้านช้างโดยสังเขปได้ว่า เริ่มราวพุทธศตวรรษที่ 13 ไ้มีกลุ่มประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ไศวะนิกาย ที่เมืองเมือง มิ-เซิน (Mi - son) ซึ่งไ้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ราว 100 ปีต่อมา พุทธศาสนาเริ่มเจริญขึ้น สืบเนื่องมาจากอิทธิพลของชาว และราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ได้เกิดศิลปะแบบฮัวลัย (Hoa-Lai) ขึ้นที่ฮัวลัย

สมัยเมืองอินทบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-กลางพุทธศตวรรษที่ 16) ราวพุทธศตวรรษที่ 15 เมืองหลวงของจามปาอยู่ที่ อินทบุรี มีการสร้างพุทธสถานแบบมหายานขึ้นที่ กงเคื่อง โดยไ้รับอิทธิพลจากทั้งอินโดนีเซียและจีน ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ได้เกิดศิลปะแบบมิเซินกลุ่ม A1 และสถาปนาขึ้นโดยมีอิทธิพลศิลปะแบบอินโดนีเซียผสม

สมัยเมืองวิชัย (พ.ศ. 1540-2014) เมืองหลวงได้ย้ายมาที่เมืองวิชัยทางตอนใต้เพราะอิทธิพลของเวียงจันทน์ และได้เกิดศิลปะจามแบบวิชัยขึ้นที่บึง (Binh-Binh) จามในพุทธศตวรรษที่ 18 เขมร โดยจามปา ความเสื่อมจึงเกิดขึ้น รวมทั้งราวพุทธศตวรรษที่ 19 เวียงจันทน์และมองโกลไ้เข้ามารุกรานอีก ศิลปะจามยุคนี้จึงเสื่อมลงมาก

สมัยหลัง (พ.ศ. 2014) เวียงจันทน์ไ้เข้าเป็นอาณาจักรจามปา ฉะนั้นศิลปะยุคนี้และสมัยต่อมาคือ บมอง จึงไ้รับอิทธิพลของเวียงจันทน์²

อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ของอินเดียที่ปรากฏในศิลปะจาม ลัทธิไวษณพนิกาย จะเป็นที่ยอมรับน้อยกว่าไศวะนิกาย และมักจะพบปะติมากรรมรูปเคารพของไวษณพนิกาย เฉพาะภาพสลักประทับสถาปัตยกรรมเท่านั้น³ อย่างไรก็ตามนับถือนุชาของพระลักษมี ศักดิ์ของพระวิษณุก็ยังคงมีปรากฏอยู่เช่นกัน ซึ่งมีหลักฐานเชื่อคือพระลักษมีว่า เป็นศักดิ์ของพระวิษณุที่ถือกำเนิดในภูเขาดิเรกาศ มีชื่ออีกว่าเนลมาจากการทวนเกษียรสมุทรเหมือนในอินเดีย⁴ และพระติมากรรมรูปเคารพของพระลักษมีในศิลปะจามนั้นไ้รับการกล่าวถึงในจารึก No. 21 ว่าถือกำเนิดโดย กะทิวัยสัมภูวรมัน (Sambhuvarman) และสืบทอดมาด้วย กะทิวัย ไวชานทวรมัน (Vikrantavarman) ในปีค.ศ. 731 ประติมากรรมทั้ง 2 ชิ้นนี้ทำมาจากทองคำและเงิน⁵ สมัยในที่นี้จึงจะของรวบรวมลักษณะพระติมากรรมรูปเคารพ

พระลักษณะที่ปรากฏในศิลปะจาม ได้แก่ รวบรวมได้มีลักษณะดังนี้คือ

— ภาพ ศษ-ลักษณะ ที่หน้าบันปราสาททองเคือง ในลักษณะเทพประทับนั่งอยู่ระหว่างช้าง 2 เชือก ที่กำลังตรงนำให้กันนางโอรยแจกันที่ติดอยู่เบื้องวง (ภาพที่ 80) ซึ่งภาพนี้จัดว่าอยู่ในสมัยอินทระ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งนางสมชาติ มณีโชติ ได้ให้การศึกษาไว้ว่า ภาพนี้สืบเนื่องในพุทธศาสนา⁶ นอกจากนี้ภาพศษ-ลักษณะ ยังปรากฏที่ หันหลังของปราสาทเขาเขี้ยวด้วย แต่ทว่าภาพนี้จัดเป็นภาพที่มีคติสืบเนื่องในศาสนาพราหมณ์⁷

นอกจากนี้ รูป ศษ-ลักษณะ แล้ว เทพลักษณะยังปรากฏในลักษณะอื่น ๆ อีกด้วยคือ เทพประทับนั่งบนจอนกพญานาคที่มี 13 เศียร เทพมี 4 กร ถือสังข์, จักร, คทา ใน 3 พรหม อีกพระกรท่าและปรากฏในลักษณะมี 2 กร ถือดอกบัว⁸

เท่าที่ค้นคว้า ไม่พบพระคัมภีร์มรณรูปพระลักษณะมีประทับร่วมพระวิษณุแต่อย่างใด และภาพพระลักษณะที่ปรากฏในจามปว มีทั้งที่สืบเนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งโดยปกติแล้ว ไม่แตกต่างกันจากอินเดียประเทศแม่แบบเท่าใดนัก ยกเว้นเรื่องกำเนิดของพระลักษณะ ที่ปฏิเสธการเชื่อว่าเทพลักษณะมีกำเนิดจากการถวญนเทสิมรสมุท ส่วนคติอื่นเหมือนอินเดีย

บทวิเทศคติการบูชาพระลักษณะในประวัติศาสตร์

พม่าแม้ว่าจะเป็นประเทศพุทธศาสนาเถรวาท แต่ศาสนาพราหมณ์เขายังคงมีอยู่ แต่ประวัติความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์ในประเทศพม่าจะมีคนพอสมควร⁹ สำหรับลัทธิไวษณพิกายคติความนับถือบูชาพระวิษณุถือว่าเป็นที่นิยมมากที่สุด หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการบูชาของลัทธิไวษณพิกายในพม่าครั้งแรกสุดปรากฏเกี่ยวข้องกับชื่อเมืองในพม่าที่ชื่อ พิสุนัมโย ที่ซึ่งหมายถึงเมืองของพระวิษณุ (Visnupura) และชื่อเมืองนี้เป็นชื่อเมืองเดิมของ เมืองหะมอซาร์ (Hmawza) หรือเมืองแปร์โก (Old Prome) เมืองในสมัยแรก ๆ ของอาณาจักรพม่า และจากบันทึกเหตุการณ์คือ มหายาซิน (Mahayazawin) ที่กล่าวถึงประเพณีและการสถาปนาเมืองนี้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับพระวิษณุและครุฑ และครุฑกับพระศิวะอย่างจงรักภักดี นอกจากทางค่านเอกสารแล้ว ประติมากรรมรูปพระวิษณุและสถาปัตยกรรมวิหารพระวิษณุที่มีอยู่แห่งเดียวคือที่ บันทหลวงกวง (Nat-hlaung-gyaung) ก็สนับสนุนด้วย¹⁰

สำหรับคติการบูชาพระลักษณะในพม่า นั้น พระลักษณะจะได้รับการบูชาควบคู่ไปกับพระวิษณุ ในฐานะ ศักติของพระวิษณุเท่านั้น มิได้พบประติมากรรมรูปพระลักษณะที่ปรากฏภายในเอกเทศแต่อย่างใด

จึงประติมากรรมรูปเคารพพระวิฆณุและพระลักษมีในลัทธิไวษณพนิกาย (เท่าที่เรารู้จักนี้คือ

— ที่ศรีเกษทร (Sri-kesetra) พบประติมากรรมรูปพระวิฆณุประทับร่วมกับพระลักษมี ส่วนบนของแผ่นสลักหักหายไป มีลักษณะพระวิฆณุประทับยืนอยู่ทางซ้ายขวาของแผ่นหินบนครุฑที่กางปีกรองรับ พระวิฆณุมี 4 กร ทรงถือคทาในพระหัตถ์ซ้ายด้านหน้า พระหัตถ์ขวาด้านหน้าถือธนูไว้ขวา พระหัตถ์ขวาด้านหลังหักหายไป พระลักษมีประทับยืนข้างด้านซ้ายของพระวิฆณุบนคอกบัว มี 2 กร พระกรขวาถือขึ้นถือช่อคอกบัว พระกรซ้ายปล่อยอยู่ข้างพระองค์¹¹ (รูปที่ 81) ประติมากรรมชิ้นนี้ Dr. Ray กำหนดอายุว่าราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 (พุทธศตวรรษที่ 13)¹²

— ที่ถ้ำเกากูน (Kawgun) พบรากฎภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ในลักษณะพระนารายณ์บรรทมเหนือพญานาคบนคานาคราช พระลักษมีประทับยืนที่ปลายพระบาทของพระนารายณ์ มีคอกบัว 3 คอก ออกมาจากพระนาภี บนคอกบัวมีเทพ 3 องค์ประทับอยู่ด้านหน้าบนบรรทมรากฎรูปบุคคล 3 คน อาจเป็นรูปฤาษีภคคุ และมารดาและพระโอรสอีก 2 คน ยืนคนละด้านของแท่นบรรทม อีกคนยืนตรงกลางที่มุมด้านซ้ายของรูปเหนือเศียรพระนารายณ์ ปรางกุรูปบุคคลกำลังดื่ม และด้านขวามือก็มีภาพคนเช่นกัน ลักษณะการจักภาพคล้ายกับที่ เกโอการ์ มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 6)

ศิลปะแบบคุปตะ
แม้ว่าพระวิฆณุจะได้รับการบูชามากพอสมควรที่เคียว ในพม่า แต่พระลักษมีในพม่าจะให้ความสำคัญไม่มากนัก เพราะประติมากรรมรูปพระวิฆณุในพม่ามีเป็นจำนวนมาก ที่มีได้มีพระลักษมีปรากฏร่วมด้วยแต่อย่างใด แต่รูปแบบที่ให้การบูชาเทพลักษมีเป็นเอกเทศก็มีได้พบในพม่า ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าพม่าให้การนับถือพระลักษมีในฐานะศักติพระวิฆณุ ในลัทธิไวษณพนิกายเท่านั้น

ศคิความเชื่อและรูปเคารพพระลักษมีในอินโดนีเซีย

ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 8 ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาแพร่หลายในชวา จึงจะพบหลักฐานทั้งด้านประติมากรรม, สถาปัตยกรรม และจารึก ซึ่งหลักฐานชิ้นแรกที่สุดกล่าวถึง ศาสนาพราหมณ์ในชวา ก็คือ จารึกคองกาล (Cangal Inscription) กล่าวว่า "เมื่อปี ค.ศ. 732 พระเจ้าศรีสังชัย (Sri-Sanjaya) ได้สถาปนาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (Linga) ขึ้นที่เนินเขาเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่อาณาจักร ข้อความต่อไปนี้กล่าวถึง เทพทั้ง 3 คือพระศิวะ, พระวิฆณุ และพระพรหม

สำหรับในงานด้านประติมากรรมแล้วจะพบในชวาภาคกลาง จากหลักฐานที่พบชี้ให้เห็นว่า พระศิวะและศักติคือ พระอุมาแห่งลัทธิไวษณพนิกายได้รับความนิยมให้การบูชามากที่สุด รองลงมาคือ

การบูชาพระวิฆณุ และศักดิ์สิทธิ์ลัทธิ และพระพรหมก็มีการนับถือด้วยเช่นกัน

ที่บาทลัทธิ เช่นกันที่ให้การนับถือข้อไศวะนิกายมากกว่านิกายไวษณพ นอกจากนั้นที่บาทยังให้การนับถือพุทธศาสนาด้วย สำหรับที่สุมาตราและบอร์เนียวก็เหมือนกันกับบาทลัทธิไศวะนิกายเป็นที่นิยมสูงสุด¹⁴

ศิลปะกรรมที่ปรากฏในอินโดนีเซียนั้น สามารถแบ่งได้เป็น 3 สมัย¹⁵ ด้วยกันคือ

1. ศิลปะอินเดียน-ชวา คือ ชวาภาคกลาง (พ.ศ. 1200-1470) เพราะโบราณวัตถุสถานทางวัฒนธรรมทางภาคกลางของเกาะชวาเป็นศิลปะที่มีอิทธิพลของอินเดียสูง แต่ที่ชวาอินโดนีเซียก็รู้จักหรือคัดเลือก เพื่อให้เข้ากับรสนิยมของตน ราชวงศ์ที่ปกครองคือ ราชวงศ์ไศเลนทร์ (พ.ศ. 1300-1400) เป็นราชวงศ์ที่ให้การอุปถัมภ์ศาสนาพุทธมหายาน และราชวงศ์มะตะราม สืบเชื้อสายมาจากทวีปอินเดีย เป็นราชวงศ์ที่ให้การนับถือศาสนาพรหมลัทธิไศวะนิกาย

2. ศิลปะชวาภาคตะวันออก (พ.ศ. 1470-พุทธศตวรรษที่ 21) เป็นศิลปะที่มีอิทธิพลพื้นเมืองขึ้นและมีอิทธิพลจีนเข้ามาผสมด้วย ราชวงศ์ที่ปกครองในสมัยที่สำคัญคือ ราชวงศ์ไฮร์ดังคะ (พ.ศ. 1534-1592) ราชวงศ์สิงห์ลี (พ.ศ. 1765-1835) และราชวงศ์สุปาวัง (พ.ศ. 1836-2056 หรือ 2073) ช่วงสมัยนี้ศาสนาพรหมลัทธิในอินโดนีเซียรุ่งเรืองมาก

3. ศิลปะสมัยอิสลาม ศาสนาอิสลามได้เข้ามาบังเกิดแห่งของเกาะสุมาตรา ราวพุทธศตวรรษที่ 19 และเข้าถึงเกาะชวาภาคตะวันออกราวพุทธศตวรรษที่ 20 โดยการติดต่อกับทางการค้าขาย และวัฒนธรรมอิสลามเจริญสูงสุดในอินโดนีเซีย ราวพุทธศตวรรษที่ 23

สำหรับประติมากรรมรูปเคารพพระลัทธิในศิลปกรรมชวานั้น เท่าที่พบจะ เห็นว่ารูปแบบที่ปรากฏนั้นทั้งที่ได้รับการบูชาเป็นเอกเทศ และ ได้รับการบูชาร่วมกับพระวิฆณุ ฉะนั้นในที่นี้จะพูดถึงเห็นแต่ละรูปแบบไป

รูปแบบที่ได้รับการบูชาเป็นเอกเทศ ที่ปรากฏในชวามีทั้งรูปแบบคช-ลัทธิ และรูปแบบศรี-ลัทธิคือ

- หัตถ์จากจังหวัด นาคาสาห์ ในศิลปะชวาภาคกลางค่อนข้าง ปรากฏภาพคช-ลัทธิ ลักษณะเทวประติมากรรมนักษัตรนักษัตรมี 2 กร พระกรซ้ายวางบนพระเพลา พระกรขวาถือดอกบัวบานในระกำโพธิ์ เทพชานข้างซ้ายข้าง 2 เชือก ลูกเขาคันหลังกำลังส่งน้ำให้เทพ ภาพนี้มีอายุ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14¹⁶ (รูปที่ 82)

- ประติมากรรมสำริดพระศรี ที่ Hesink Collection มีลักษณะเทพีประทับนั่งชกสมาธิบนคอกบัว มี 2 กร ในพระหัตถ์ซ้ายถือรวงข้าว พระขวาทำปางประทานพร จัดเป็นประติมากรรมในศิลปะชวาภาคกลางตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14¹⁷ (รูปที่ 83)

- ประติมากรรมสำริดพระศรี เทพีแห่งข้าวและความอุดมสมบูรณ์ มีลักษณะเทพีประทับนั่งชกสมาธิบนคอกบัว มี 2 กร พระกรขวาทำปางประทานพร พระกรซ้ายถือรวงข้าวชูขึ้นในระดับไหล่ เป็นประติมากรรมในศิลปะชวาภาคกลาง¹⁸ (รูปที่ 84)

- ประติมากรรมรูปพระศรีจาก มาเจลลิ่ง (Magelang) มีลักษณะเทพีประทับนั่งชกสมาธิบนคอกบัว มี 4 กร 2 กรหน้าทำปางสมาธิ พระขวาค้นหลังหักหายไป พระกรซ้ายค้นหลังถือคอกบัวในระดับไหล่ เป็นศิลปะชวาภาคกลาง อยุธยาพุทธศตวรรษที่ 9¹⁹ (รูปที่ 85)

- ประติมากรรมรูปพระศรีลักษณะมี ที่ลักษณะเทพีประทับนั่งชกสมาธิบนคอกบัว มี 2 กร พระกรขวาทำปางประทานพร พระกรซ้ายทรงถือก้านของรวงข้าวชูขึ้นในระดับไหล่ จัดเป็นประติมากรรมในสมัยชวาภาคกลาง²⁰ (รูปที่ 86)

- ประติมากรรมรูปพระศรีลักษณะมี ที่มุมทางซ้ายเห็นข้อเท้าเบลาหัน มีลักษณะเทพีประทับนั่ง มี 4 กร พระกรขวาค้นหลังหักหายไป พระกรซ้ายค้นหลังถือคอกบัวในระดับไหล่ ออกมาทั้ง 2 ข้าง น้ำที่ไหลออกมาถือเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ประทานความอุดมสมบูรณ์แก่ทุ่งนาและหมู่บ้านเชิงเขาด้วย ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นศิลปะชวาภาคตะวันออก²¹ (รูปที่ 87)

รูปแบบที่ได้รับการบูชาร่วมกับพระวิษณุ ประติมากรรมรูปพระลักษมีที่เกี่ยวข้องกับการบูชาพระวิษณุที่ปรากฏในอินโดนีเซีย เท่าที่ปรากฏมี

- ที่ภูเขาเบมังกูหัง มีรูปปั้นช่อเบลาหัน ส่วนหนึ่งของผนังโคกหักเข้าไปในภูเขา และเจาะเข้าเป็นรู 3 รู รูบนกลางในผนังโคกประดิษฐานรูปพระนารายณ์ มีเทพธิดาขนาดข้างคือ พระศรีและกมุเทวี ซึ่งเชื่อว่าเป็นประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระเจ้าไชยสิงคะและพระบรมโอรส ราวพุทธศตวรรษที่ 16²²

- ที่จันทิสมเบอร์จาทิ (Chandi Sumberjati) พบประติมากรรมรูปพระพรหมขนาดข้างด้วยเทพีศรีและพระลักษมี มีลักษณะพระพรหมมี 4 กร ทรงถือคทาในพระหัตถ์ซ้ายและจักร พระหัตถ์ขวาค้นหน้าถือลูกประคำ พระหัตถ์ขวาค้นหลังถือสิ่งที่มีหอยก้างฉลามออกมา หมายถึงการปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระ และเชื่อว่าเป็นประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระเจ้ากฤทราหะและพระบรมโอรส

มีอายุราว พ.ศ. 1836-1852²³ (รูปที่ 88)

เทพีลัทธิที่มีปรากฏในชวานั้น ได้รับการบูชาในฐานะเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์และการเพาะปลูก²⁴ รวมทั้งยังได้รับการยกย่องให้เป็น เทพีแห่งนมโหลส (ข้าว) ด้วย เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของชนพื้นเมืองชวา จึงจะปรากฏในประติมากรรมรูปเคารพในลักษณะเทพีคือ ร่างข้าวในพระกัณฑ์หนึ่ง และอีกพระกัณฑ์ทำเป็นประหลาดพร²⁵ นั่นเอง จะเห็นว่าการบูชาเทพีลัทธิมีในชวาได้รับการบูชาเป็นเอกเทศมากกว่าประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ แต่หารูปเคารพบางรูปยังมีความสับสนในเรื่องที่ว่า เป็นประติมากรรมตามคติศาสนาพราหมณ์หรือเป็นคติศาสนาพุทธ (ภาพที่ 84-86) ซึ่งถ้าเป็นตามศาสนาพุทธประติมากรรมนี้ก็จะเป็นรูป นางวสุนทรา ก็คือความมั่งคั่งสมบูรณ์เช่นเดียวกับคติการบูชาเทพีลัทธิมีในศาสนาพราหมณ์

คติความเชื่อและรูปเคารพพระลัทธิมีที่ปรากฏในกัมพูชา

อาณาจักรขอมได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อได้รับอิทธิพลของอารยธรรมอินเดีย เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 6 ซึ่งชาวขอมเรียกอาณาจักรนี้ว่า อาณาจักรเขมร ต่อมาอีกหลายมา เป็น อาณาจักรเจนละ ได้รับสมญาอันเมืองพระนครของขอม จากนั้นเมื่ออาณาจักรเขมรเข้มแข็งขึ้นจึงเรียก สมัยเมืองพระนคร

จากจดหมายเหตุจีนที่ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับอาณาจักรเขมรว่า เขมรมีความเกี่ยวข้องกับศาสนา เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11 และจากจากอีก 3 หลักที่แสดงให้เห็นถึงการได้รับการนับถือความศักดิ์ของศาสนาพราหมณ์และพุทธจากอินเดีย ในกัมพูชาและแถบลุ่มแม่น้ำโขงคือ จารึกของพระนางกุดตะปะภาง มเหสีแห่งกษัตริย์โกณฑิยะ-ชัยวรมัน แห่งเขมร เป็นจารึกที่สร้างขึ้นสืบเนื่องจากศาสนาพราหมณ์ ไชยพุกกาย หลักที่ 2 เป็นของเจ้าชายสุวรมัน โอรัสของกษัตริย์โกณฑิยะ พบในแหลมโคชินไชนาเป็นจารึกในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพิกาย นิกายภควัตในเขมร และหลักที่ 3 ของกษัตริย์สุวรมัน เป็นจารึกในพุทธศาสนา

และในสมัยต่อ ๆ มา ของประวัติศาสตร์เขมร จะพบว่าศาสนาพราหมณ์ทั้ง ไชยพุกกาย และศาสนาพุทธ ได้รับการนับถือบูชาอย่างมาก แต่ดูเหมือนว่าศาสนาพราหมณ์จะเป็นที่นิยมมากกว่าและได้รับการนับถือด้วยกันทั้ง 2 นิกาย²⁶

วัฒนธรรมอินเดียมีบทบาทเป็นอย่างมากในดินแดนเขมร มีการนับถือเทพต่าง ๆ ตามอย่าง

ฉันทะวิสาขกรรม จังเอยะ ระวีระ ระวีธมา ระวีธนู เป็นชั้น และเทวลักษณะก็เป็นเทวอภรณ์อันดีเยี่ยมที่นิยมให้การนับถือบูชาในลัทธิเชนอาสนิก

ในลัทธิเชนาก็มีความเชื่อเกี่ยวกับเทวลักษณะนั้นคือว่า เทวลักษณะเป็นเทวอภรณ์ที่ระหวนความอุดมสมบูรณ์ เป็นเครื่องหมายแห่งการให้กำเนิดสัตว์ทั้งหลายขึ้นมา มีฐานะเป็นภักดีของพระวิษณุ ถือกำเนิดมาจากการทวนเถียรธนู ในบางครั้งก็เรียก เทวศรี และถือว่าเป็นเทวแห่งโชคลาภ ความมั่งคั่ง ความโชคลาภ และเทวให้ความเจริญแก่อาณาจักรด้วย²⁷

ในศิลปะขอมจะพบารูปเคารพเทวลักษณะ มีทั้งที่ได้รับการบูชาอย่างเอกเทศ และบูชาพร้อมกับพระวิษณุในรูปแบบต่างๆ ในลักษณะดังนี้ คือ

รูปแบบที่ได้รับการบูชาอย่างเอกเทศ ที่ปรากฏในขอม มีทั้ง 2 รูปแบบ คือรูปแบบพระ-ลักษณะ และรูปศรี-ลักษณะ

ในรูปแบบพระ-ลักษณะนั้น เริ่มปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14 แล้ว เป็นภาพสลักนูนต่ำบนหิน หลังที่ปราสาทหินเสมา จังหวัดชัยภูมิ สราว.ศ. 1350-1400²⁸ นอกจากนี้ยังพบที่หลังที่ปราสาทแม่เพ็ง อ.บ้านดง และปราสาทโนแลง²⁹

ส่วนในรูปแบบศรี-ลักษณะ นั้นมีฐานันดรศักดิ์เป็น เทวอภรณ์อันดีเยี่ยม มีอภรณ์ที่พระวิษณุที่ 12-13 มีลักษณะเป็นรูปเทวประติมากรรมนูนต่ำ ในระหัดทั้ง 2 ข้างถือคอกบัว ซึ่งอาจจะเป็นรูปเคารพของพระลักษณะก็เป็นได้³⁰

ที่ปราสาทพระวันนบนังทางบ้านทิศเหนือ สลักภาพพระลักษณะประทับยืน มี 4 กร ทรงถืออาวุธของพระอิศวรคือ ทริศูล และพระหัตถ์ขวาจับหน้า และถือจักรในพระหัตถ์ขวาค้นหลัง (รูปที่ 89) ซึ่งได้พบจารึกที่นี่ยืนยันว่า เทวอภรณ์อันดีเยี่ยมถวายแก่พระศรี³¹ ภาพนี้จึงเป็นศิลปะเกาะแกร์

ที่ปราสาทพระโค โพนสะเม็กมีการมรูปรูปพระลักษณะประทับยืน มี 2 กร ทรงถือคอกบัวในระหัดทั้ง 2 ข้าง (รูปที่ 90) จึงเป็นศิลปะขอมขอม³²

รูปแบบที่ได้รับการบูชาพร้อมกับพระวิษณุ พระลักษณะที่สืบเนื่องจากการบูชาพร้อมกับพระวิษณุมีปรากฏในรูปแบบ นารายณ์บรรทมสินธุ์ ในลักษณะดังนี้คือ

1. ที่ปราสาทหินทราย สลักนารายณ์ น.ศ. 1550-1600 พระวิษณุบรรทมตะแคงขวาบน นาคมี 5 เศียร ก้านบัวผูกจากพระนาภีมีพระอภรณ์ประติมากรรมนั้น พระลักษณะประทับนั่งรองรับพระบาทพระวิษณุเอาไว้ (รูปที่ 91) ³³

2. ปราสาทพนมโบราณ เป็นศิลปะสมัยเกาะเกร็งราว พ.ศ. 1510-1550 พระนารายณ์บริพัตรมีขนาด มี 4 กร กรยาวรองรับพระเศียร และถือลูกประคำ กรซ้ายถือศรและธนู มีก้านคอกบัวบุคจากพระนาภี พระเศียรประทับนั่งบนบัลลังก์ พระลักษณะประทับนั่งรองรับพระบาทของพระวิฆณุ (รูปที่ 92)³⁴

3. ปราสาทพิศณุโลก พระนารายณ์บริพัตรมีขนาดกว้าง 5 ศอก มี 4 กรรองรับพระเศียรกรหนึ่ง กรซ้ายถือกระบองและคอกบัวบัวกลม พระลักษณะประทับนั่งรองรับพระบาทที่พระเพลา มีก้านคอกบัวบุคจากพระนาภี พระเศียรประทับอยู่บนบัลลังก์ จัดเป็นศิลปะแบบบาปวน (พ.ศ. 1600-1650)³⁵

4. หน้าบันปราสาทวัดเอก (Vat Ek) พื้นหลังภาพทั้งหมดสลักลายพระวิฆณุและลายก้านคอกบัว พระนารายณ์บริพัตรมีขนาดกว้างพระบาทนั้นกว้าง 5 ศอก มี 4 กรรองรับพระเศียรกรหนึ่ง กรซ้ายถือกระบองและคอกบัวบัวกลม พระลักษณะประทับนั่งรองรับพระบาทที่พระเพลา มีก้านคอกบัวบุคจากพระนาภี พระเศียรประทับอยู่บนบัลลังก์ จัดเป็นศิลปะแบบบาปวน (พ.ศ. 1600-1650)³⁶

5. พื้นหลังปราสาทวัดเอก (Vat Ek) พื้นหลังภาพทั้งหมดสลักลายพระวิฆณุและลายก้านคอกบัว พระนารายณ์บริพัตรมีขนาดกว้างพระบาทนั้นกว้าง 5 ศอก มี 4 กรรองรับพระเศียรกรหนึ่ง กรซ้ายถือกระบองและคอกบัวบัวกลม พระลักษณะประทับนั่งรองรับพระบาทที่พระเพลา มีก้านคอกบัวบุคจากพระนาภี พระเศียรประทับอยู่บนบัลลังก์ จัดเป็นศิลปะแบบบาปวน (พ.ศ. 1600-1650)³⁷

6. พื้นหลังปราสาทพระปรางค์ (Prah Pithu) เป็นพื้นหลังลายทองแดงมาลัยตรงกลางโค้งลงเป็นรูปพระนารายณ์ประทับนั่งบนบัลลังก์ มีก้านคอกบัวบุคจากพระนาภี พระเศียรประทับอยู่บนบัลลังก์ จัดเป็นศิลปะแบบบาปวน (พ.ศ. 1600-1650)³⁸

กักรูปรูปท่อนพวงมาลัย และแสงฉว และองค์ท่อนบนยกขึ้นมาก และองค์ล่างจะเป็นเส้นตรง เคียงมาค
โดยออกมาจากด้านหลังพระเศียรอยู่ด้านบน หันหน้าทรง มี 5 เคียง พระนารายณ์มี 4 กร ทวนขวา
ถือจักร และสังข์ กรซ้ายหนุนพระเศียรและยกขึ้น พระบาทขวากั้นวางบนพระเศียร พระสังข์มี ถ้านอกอกบัว
ขนาดใหญ่มีลักษณะคล้ายเส้าออกมาจากด้านหลังพระองค์ พระพรหมมี 4 เท้า 4 กร กรบนยกขึ้นถือวัช
กรล่างถือลูกประคำ พระนารายณ์ส่วนพระมิ่งหน้าและมงกุฎทรงกระบอกนุ่งผ้าเป็นจีน มีชายผ้ารูปสาม
เหลี่ยมห้อย ภายในสายพระพศุภพามีรูปบุคคลอยู่ภายในเป็นจำนวนมาก ซึ่งเห็นลักษณะของศิลปะแบบ
นครวัด รวมทั้งการแต่งองค์ทวย มีอายุราว พ.ศ. 1650-1720 (รูปที่ 96)³⁸

7. ทับหลังปราสาทพนมตาเมา (Phnom Ta Mau) สลักขึ้นภายหลังปราสาทนครวัด
(สร้างโดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ราว พ.ศ. 1656-1667) ประกอบด้วยรูปบุคคลเป็นจำนวนมาก
แบ่งออกเป็น 2 แถว พระนารายณ์ประทับยืนอยู่ตรงกลาง แถวบนและล่างมีรูปบุคคลทั้งนั่งและยืนแถวละ
12 คน หันหน้าเข้าหาพระนารายณ์ตรงกลาง รูปยืนคือพระนารายณ์ 4 กร ถือจักร สังข์ ทับอง และ
คอกบัว (อาจจะเป็นขร) บุคคลนั่งนั้นมีอยู่ใต้พระบาทหันมาตรงกลางภาพ พระนารายณ์ไม่เคยมารวมบน
ทิวพระยาอนันตนาคราชโดยตรง แต่บรรพตหลังของมังกรที่เริ่มมีในสมัยนครวัด เพราะมังกรและนาครใน
สมัยก่อนหน้านั้นเหมือนกัน แต่จะเป็นรูปนาครหรือทวยระหว่างพระนารายณ์และมีจักร นาครมี 5 / เคียง
สามพระมิ่งหน้าและยังมีรูปนาคร 2 ตัว ในหน้าคานหนามังกร พระนารายณ์ทรงบรรพตและยกพระองค์
ขึ้นเล็กน้อย มี 4 กร ทวนขวาองรับพระเศียรและถือสังข์ กรซ้ายถือจักร และทาบอง พระบาทเหยียบขึ้นไป
ทางพระสังข์และภูมิเวทีที่พัฒนามังกรเช่นกัน ถ้านอกอกบัวก็ออกมาจากพระนาถีกองข้าง แยกออก
เป็น 3 ถ้าน ออกกลางมีรูปพระพรหมประทับนั่งขัดสมาธิ มี 4 เท้า 4 กร กรบนยกขึ้น กรล่างวางบน
พระเศียร คอกบัว 2 คอก มีรูปอสูรมนุษย์และโคกษะยืนถือกระบองทำท่าจะทำร้ายพระพรหม ส่วนปลายของ
ทิวมังกรสลักรูปบุคคลยืนทนมมือเกล้านมและมีเศียร คงจะเป็นฤๅษี รูปหันไปทางขวา ปา วิระศยมฤ
ศิลปะนครวัด ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (รูปที่ 97)³⁹

8. หน้าบันปราสาทบันทายสัวเทร (Bantay Saeur) พระนารายณ์ทรงบรรพตหลัง
มังกรอย่างแท้จริง นาคที่แทรกอยู่ซ้ายไป แต่ยังมีนาคหลายเศียร ไหลออกมาทางด้านหน้ามังกร รูปหันไป
ทางขวา ทรงบรรพตและยกพระองค์ขึ้น มี 4 กร ทวนขวาทับคอกบัวออกมาจากพระนาถี กรซ้าย
หนุนพระเศียรและถือคทา พระบาทวางบนพระเศียรของพระสังข์ ถ้านอกอกบัวมีขนาดใหญ่และแยกออก
เป็น 3 ถ้าน พระพรหมประทับนั่งขัดสมาธิบนคอกกลาง มี 4 เท้า 4 กร กรบนยกขึ้น กรล่างถือลูกประคำ

ที่พระอุระและวางบนพระเพลา คอกบัวอีก 2 คอกมีรูปอุษุมธุและ โกฎะยัณเฑาะของท้าวมะหามุข
พระนารายณ์ พระนารายณ์สวมกระบังหน้าและมงกุฎทรงแหยม ปรากฏพระศพนะบุรุษ ศิลปะแบบศรีวิชัยตอนปลาย
ราวพุทธศตวรรษที่ 18 (รูปที่ 98)⁴⁰

9. เศาประทับกรอบประคูปราสาทหินท้ายสระ ศิวเสาสลักนายพรตมฤคชา โคนเศา
สลักรูปพระนารายณ์ทรงมกรทั้งมังกร มีลำตัวนาครังโตมกรอีกที เศียรนาครังโผล่ออกมาด้านหน้ามังกร
ทรงมี 2 กร กรหนึ่งจับไว้กับศิวมกร อีกกรเหยียดไปทางพระบาทที่วางบนพระเพลาพระลักษมี ไม่มีรูป
พระพรหมและคอกบัว ศิลปะแบบศรีวิชัยตอนปลาย (รูปที่ 99)⁴¹

10. หน้าบันปราสาทพระขรรค์ (Prah Khan) ในบริเวณเมืองพระนคร สลักภาพเต็ม
หน้าบัน รูปหันไปทางขวา พระนารายณ์ทรงมกรและแครงบนศิวมกร ทรงขึ้นระองค์ขึ้นมาก มี 4 กร
กรขวาถือคันธและเหยียดไปทางพระบาท กรซ้ายรองรับพระเศียรและจับไปกับศิวมกร พระนาครังกับ
วางบนพระเพลาพระลักษมี คานบัวโผล่ออกมาจากพระนาครัง แล่ออกมาจากด้านข้างพระองค์ เป็นคอกบัว
ทูน 3 คอก ไม่มีรูปพระพรหม ปลายหน้าบันทั้งสองด้านสลักรูปของพระญาติหลายตนนั่งบนมโหฬาร
พระนารายณ์อยู่ กลางสลักรูป 4 เศียร แทนน้ำคล้ายกับที่ปราสาทเขาเมอ ปรากฏพระศพนะบุรุษ ศิลปะ
แบบศรีวิชัยตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 18 (รูปที่ 100)⁴²

11. หน้าบันปราสาทพระธาตุนารายณ์ (Prah Theat Bary) รูปหันไปทางขวา
พระนารายณ์ทรงมกรและแครงบนศิวมกร ทรงมี 4 กร กรขวาเหยียดไปทางพระบาท กรซ้ายพูนพระเศียร
และถือคอกของ พระบาทวางบนพระเพลาพระลักษมี มีคอกบัวทูนออกมาจากพระนาครัง แต่ไม่มีรูปพระพรหม
ภูมิเทพประทับนั่งบนมโหฬารที่หันเบื้องล่าง หันหลังภาพสลักสายเส้นลวดโค้งและรูปคอกบัวทูน ศิลปะแบบ
(พ.ศ. 1720 - 1780) (รูปที่ 101)⁴³

12. หน้าบันปราสาทคางหม (Ta Prohm) มีการผสมกันกับหน้าบันที่เป็นพระพุทธรูป
พระนารายณ์ไม่เจียรพระมกรหน้าศิวมกร และพระพรหมกับพระนารายณ์ มีนาครังเล็ก ๆ เหยียดถือพระเศียร
มีเศียร 2 กร กรขวารองรับพระเศียร กรซ้ายวางขนานไปกับพระองค์ พระบาทวางบนพระเพลา
พระลักษมี ไม่มีรูปพระพรหมและคอกบัว คานบนมีรูป 2 เศียร นั่งบนมโหฬาร ศิลปะแบบ ราวพุทธศตวรรษ
ที่ 18 (รูปที่ 102)⁴⁴

กล่าวได้ว่าพระลักษณะในกัมมฐานเกี่ยวกับการบูชาในฐานะชาวระวีชัย อย่างแพร่หลาย นอกจากนั้น ในกัมมฐานยังเชื่อว่า เทพลักษณะเป็นเทพแห่งความโศกเศร้าและอาภัพภัย ดังจากหลักฐาน คำกล่าวที่กล่าวถึงในรัชสมัย พระเจ้าสุทโธทมม กษัตริย์ผู้ริเริ่มพระลักษณะความโศกเศร้าคือ ประติมากรรมรูปพระศรี ไปสุจินในปี ค.ศ. 519⁴⁵

ศคิการามะเชื้อและประติมากรรมรูปเคารพพระลักษณะในประเทศไทย

ประติมากรรมรูปเคารพของพระลักษณะที่ปรากฏในประเทศไทยนี้ โดยส่วนใหญ่แล้วจะได้รับการสลักขึ้นควบคู่ไปกับรูปเคารพของพระวิชัย พระติมากรรมรูปพระลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะเช่นในประเทศไทยอื่นเคยมีพบน้อยมาก จากหลักฐานทางตำนานโบราณคดีจะพบรูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับการนับถือบูชาพระลักษณะในศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมเป็นสำคัญ สำหรับในสมัยศรีวิชัยซึ่งแม้ว่าจะพบเคารพพระลักษณะเป็นจำนวนมากก็ตาม แต่ทว่ารูปเคารพพระลักษณะนั้นพบเพียงชิ้นเดียวและอยู่ในสภาพที่ไม่สะดวกต่อการทำการศึกษาค้นคว้า ดังนั้นจึงจะของถูกรังสรรค์เป็นรูปเคารพที่ปรากฏในศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมเป็นสำคัญ

ศิลปะทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 16)⁴⁶ เป็นวัฒนธรรมที่เจริญขึ้นเป็นอย่างมาก ในดินแดนภาคกลางของประเทศไทยและยังส่งอิทธิพลแผ่กระจายไปยังประเทศ จะตามประติมากรรมตาม ศคิการามะเชื้อพระลักษณะเฉพาะเช่นกับอินเดีย ที่สำคัญคือ ประติมากรรมรูปพระลักษณะที่รูปแบบที่พบ ประทับนั่งหรือยืนบนดอกบัว พร้อมกับได้รับการลงน้ำจากข้าง 2 ด้าน ที่อยู่บนฐานนั้นเอง ซึ่งจะพบ อยู่หลายชิ้นด้วยกันคือ

1. ประติมากรรมรูปพระลักษณะ ประทับฐานช่วงล่างของธรรมจักรซึ่งพบที่ จ. นครปฐม และสลักจากหินปูนในธรรมจักรวงกลมที่มีบริเวณปลายพระทัยวงล้อเห็นซี่งข้ออย่างชัดเจน ที่ฐานช่วงล่างของธรรมจักร สลักเป็นรูปดอกบัวขนาดใหญ่รองรับธรรมจักร บนดอกบัวสลักรูปพระลักษณะในลักษณะ เทวีประทับนั่งขัดสมาธิราบตรงกลางของภาพและขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือก ใจจึงงัดขึ้นหน้าพระคพระที่ หั้งเทวีและช้างพระทัยนั่งอยู่บนดอกบัวดอกเดียวกัน เทวีจะสวมเครื่องประดับมงกุฎทรงแหลม ใส่สร้อย วรกลมนขนาดใหญ่ พระหัตถ์หั้ง 2 ข้างพระคองที่อุทร (รูปที่ 103)⁴⁷

2. ประติมากรรมรูปพระลักษณะ พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ จ. นครปฐม ซึ่งปัจจุบันเก็บ

รัชกาลที่ ๑ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระยาทิพากร เป็นประติมากรรูปพระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ให้เขียนต้นฉบับ ในกาล
นี้ราษฎรจะเขียนกว้าง ๆ มาก ถ้ามียศชั้นสูงจะวางเป็นรูปให้เป็นที่นั่งรัชสมัยราชอาสน์บนคอกบัว พระที่นั่ง
๒ ช่วงเกี่ยวกับบัว เว้นข้างละก้าน เพื่ออัญสาคานหลังมีคอกบัวล้อมอยู่ข้างละคอก พระที่นั่งทั้ง ๒ ด้าน
ประคองที่อุทร ข้าง ๒ เชือกที่ยืนอยู่แต่ละข้างประทับด้วยเครื่องธรรมาสาร ไขว่วงอุทุมพรราชอาสน์ร่วมกับพระ
สุทนต์ เป็นสายน้ำส่ายเป็นสำคัญ ส่วนองค์ประกอบอื่น ๆ เช่นแท่นค้ำหมอนก้นคือ มีแต่จามรีทั้งเขา
ทางคานาง อยู่ระหว่างข้างกับเท้า , งาช้างปลายมิกถง , วัชระ , เสนอวงกลมลักษณะคล้ายเครื่องมาลัย
หรือบัวเชือก , สิ่งในลักษณะทั้งขึ้นทางคานาง , ปลาทันหัวหงก้านล่าง , ฉัตรวางหงายทั้งคาน
ขึ้น , เท้าใบกึ่งปักบัวคานาง คานขึ้น และทรงกลางของภาพจะมี มุมรอบพระอุระวางรองรับคอกบัวที่
วางหงายเห็นกลับบัวคานางที่รับอาสนะของเทวสักกาทัน ที่มุมทั้ง ๔ มุมของแผ่นภาพจะมีเสี้ยวของ
คอกบัวบานประคองอยู่ (รูปที่ ๑๐๔)^{4๘}

๓. ทวารคันทะรา พที่ จ.นครปฐม มี ๓ แผ่นคือ แผ่นที่ ๑ ท้าทราย ค.พระประโศ
อ.เมือง แผ่นที่ ๒ พที่ วัชรธรรมศาลา อ.เมือง และแผ่นที่ ๓ พที่ ท.ห้วยจรเข้ม อ.เมืองเช่นกัน
ทวารทั้ง ๓ แผ่นนี้มีลักษณะเหมือนกันคือ บนคานางของทวารที่ระหับนี้แสดงภาพพระ-ลักษมี คือในลักษณะ
เท้าประคองอยู่บนคอกบัว ในระหับทั้ง ๒ ด้านมีคอกบัวประคองไว้ ท้าวทั้ง ๒ ด้านข้าง
๒ เชือก ไขว่วงอุทุมพรราชอาสน์เหนือศีรษะของเท้า (รูปที่ ๑๐๕)⁴⁹

๔. ประติมากรรมคันทะราบุษ-ลักษมี พที่ อุทอง จ.สุพรรณบุรี เป็นประติมากรรมรูป
ล้อยบัว ทำเป็นรูปให้เป็นที่นั่งรัชสมัยราชอาสน์บนฐานคานางฐานบัว พระที่นั่งทั้ง ๒ ด้านคานาง
อยู่ในระหับเกี่ยวกับพระอุระ และคอกบัวทั้งขึ้นเหนือพระอัสสา ข้าง ๒ เชือกยืนคานางไม่เห็นส่วนหัว
เพราะหักหายไป (รูปที่ ๑๐๖)⁵⁰

๕. ประติมากรรมคันทะราบุษ-ลักษมี ที่ปรากฏในคานางของประติมากรรม พที่ จันท
จ.นครสวรรค์ แสดงภาพเทวราชที่นั่งรัชสมัยราชอาสน์ บนมณฑลพระ-ลักษมี พระที่นั่งทั้ง ๒ ด้านคานาง
อยู่บนหัวเท้า คอกบัวคานางทั้งขึ้นเหนือพระอัสสา สองข้างคานางด้วยข้างอุทุมพรราชอาสน์จะอยู่ในลักษณะ
ระหับให้เท้า ถ้าไม่หักหายไปเสียก่อน ที่คานางมีรอยไข่มุกประคองอยู่ (รูปที่ ๑๐๗)⁵¹

ประติมากรรมที่พบในวัฒนธรรมทวารวดีนี้ จะเห็นว่าล้วนแล้วแต่อยู่ในรูปแบบพระ-ลักษมี
ซึ่งได้กล่าวไว้ในบทที่ ๒ แล้วว่า ศักยภาพเกี่ยวข้องกับรูปแบบ พระ-ลักษมี นี้ ในประเทศอินเดียจะเป็น
ประเทศแม่แบบ เป็นคติที่ได้รับการนิยมมาแต่ทวารวดี ในทุกหลักฐานทางศิลปะรับเอาคติแบบไว้ใน

ศาสนาของตน เพื่อเสริมความเจริญรุ่งเรืองและเป็นสิริมงคล จึงได้เสริมคติที่เกี่ยวข้องกับแต่ละศาสนา
เพิ่มเติมเข้าไป เช่น ศาสนาพุทธถือว่าแทนปางประสูติของพระพุทธเจ้า ศาสนาเชนก็อ้างว่าเป็นสัญลักษณ์
แทนการประสูติของพระมหาวิระ และศาสนาฮินดูก็อ้างว่าเป็นภาพต้นทพลักษณ์ เทพแห่งโชคลาภ ความ
มั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ของคน เป็นต้น แต่ทว่าความหมายหลักที่สำคัญและคงเดิมเอาไว้ก็คือ แทนความอุดม
สมบูรณ์ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างประกอบกันเป็นรูป คช-ลักษณ์ ขึ้นนั้นแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ที่ก่อให้เกิด
ความอุดมสมบูรณ์ อันเป็นที่มาของการกำเนิดสรรพสิ่งขึ้นบนโลกทั้งสิ้น

สำหรับประติมากรรม รูปคช-ลักษณ์ ที่พบในวัฒนธรรมทวารวดีนี้ ไม่สามารถกล่าวว่าเป็น
ประติมากรรมรูปเคารพ ที่สืบเนื่องในศาสนาใดศาสนาหนึ่งใดทั้งหมด ทั้งนี้เพราะมีเพียงหลักฐานชิ้นเดียว
ที่แสดงว่าสืบเนื่องในพุทธศาสนา คือ รูปคช-ลักษณ์ ที่ฐานธรรมจักรจาก จ.นครปฐม เพราะธรรมจักร
เป็นสิ่งที่นิยมสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์เนื่องในพุทธศาสนา. จึงตีความหมายว่า รูปคช-ลักษณ์ ภาพนี้
เป็นสัญลักษณ์แทนการประสูติของพระพุทธเจ้า เพื่อนำมาประกอบกับธรรมจักรก็น่าจะหมายความว่า
การประสูติ ของพระพุทธเจ้าย่อมเป็นนิมิตมงคลที่นำมาซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ไคยธรรมอันสูงสุด แล้วเผยแพร่
ธรรมแก่ชาวโลก⁵²

ส่วนประติมากรรมอื่น ๆ นั้น ไม่อาจบอกได้แน่ชัดว่าสืบเนื่องมาจากคติในศาสนาใดศาสนา
หนึ่ง สันนิษฐานได้แต่เพียงว่า รูปแบบ คช-ลักษณ์ นี้ คงจะเป็นที่นิยมให้การนับถือบูชาเป็นอย่างมาก
ในกลุ่มคนทุกลัทธิชั้นของสังคม เช่นเดียวกับอินเดีย ทั้งนี้ก็เพราะว่าตัวประติมากรรมชิ้นที่ 2 ที่พบบริเวณ
พระปฐมเจดีย์ จ.นครปฐม ก็ได้อ้างไว้แล้ว ซึ่งได้แสดงภาพ คช-ลักษณ์ ประทับอยู่ร่วมกับเครื่อง
ราชูปโภคของกษัตริย์ มีความสำคัญเท่าเทียมกับเครื่องราชูปโภค ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดความรุ่งเรืองสมบูรณ์
แก่ราชอาณาจักร⁵³ และสำหรับในชั้นอื่น คือ พ่อค้า , ประชาชนที่มีอาชีพทำการเกษตรเป็นหลักนั้น
ความสำคัญของน้ำที่จะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ นับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ฉะนั้นการให้การบูชาต่อ คช-
ลักษณ์ สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ย่อมเป็นสิ่งจำเป็น รวมทั้งจากทราจินเฝ้าที่พบที่ นครปฐม
(ชิ้นที่ 3 ที่กล่าวไปแล้ว) จะพบว่าอีกด้านหนึ่งสลักเป็นรูป ท้าวฤเวร นั่งชันเข่าพิงไหใส่เงิน 2 ไห
ที่อยู่เบื้องหลัง⁵⁴ และจากชิ้นที่ 5 เป็นภาพสลักที่อยู่ด้านหลังนั้นก็พบรูปท้าวขมพะหรือท้าวฤเวรใน
ศาสนาพราหมณ์ ได้รับการสร้างจากช่าง 2 เชือกที่อยู่หน้าข้าง⁵⁵ ซึ่งทั้งท้าวขมพะในศาสนาพุทธ
หรือท้าวฤเวรในศาสนาพราหมณ์ เชื่อว่าเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งร่ำรวยเช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าว
ได้ว่าชุมชนแถบนี้ให้การบูชาต่อรูปเคารพ คช-ลักษณ์ ร่วมกับเทพแห่งความมั่งคั่ง เพื่อนำมาซึ่งความ
มั่งคั่ง , ร่ำรวยทั้งจากการค้าขาย เช่นเดียวกับคติของการนับถือในอินเดียสมัยคุปตะด้วยเช่นกัน⁵⁶

เพราะท่านเสด็จน้อยก็ติดกับชายฝั่งทะเลเดิม จึงสามารถทำการค้าขายกับชุมชนอื่นได้⁵⁷

ประติมากรรมรูป ศษ-ลักษณะมี สัตว์ลักษณะแห่งความมั่งคั่ง อุดมสมบูรณ์ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทั้งหมดนั้นน่าจะ ได้รับอิทธิพลในทำนุรูปแบบมาจากอินเดียสมัยหลังคุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 14 เพราะมีความคล้ายคลึงกันในการทำนุรูปแบบมาก ดังเช่นเปรียบเทียบกับ ภาพศษ-ลักษณะที่ดำเณลสุร่า หมายเลข 16 (รูปที่ 54) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 และศาสตราจารย์ ของบวสเชลลีย์ ก็ได้กำหนดอายุ รูปแบบ ศษ-ลักษณะ แบบทวารวดี ไว้ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 ด้วยเช่นกัน⁵⁸

ศิลปะลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)⁵⁹ ประติมากรรมรูป เทพลักษณะในศิลปะลพบุรีนี้ จัดได้ว่าเป็นประติมากรรมที่สืบเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลักษณะเฉพาะที่กาย ใต้อย่างแท้จริง ทั้งนี้ก็เพราะว่า ประติมากรรมรูปเคารพของพระลักษณะในศิลปะลพบุรีนี้ เท่าที่พบส่วนใหญ่แล้วจะ ได้รับการสลักให้อยู่ร่วมกับพระวิษณุ ในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์ ความหนาแน่นหรือทึบหลังของศาสนสถานต่าง ๆ ในลักษณะดังนี้คือ

1. ทับหลังที่ปราสาทท่อนักไธ จ.ศรีสะเกษ ปัจจุบันอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พินาย

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์ทรงบรรทมบนขนคณฺหาอนันตนาคราช 7 เศียร ที่แผ่พังพานปกป้องพระเศียรของพระวิษณุเอาไว้ มี 4 กร พระกรขวาคำพันาทั้งองขึ้นรับพระเศียร พระกรซ้ายหลังเหยียดไปบนเศียรนาค และพระกรซ้ายคำพันาหลังวางขนานไปกับพระองค์ พระลักษณะประทับนั่งของรับพระบาทของพระวิษณุไว้ที่พระเพลา พระพรหมประทับนั่งบนคอกบิลที่มียานวิญญูคจากพระนาคี จึงจัดเป็นปางสร้างโลก หรือกำเนิดพระพรหม ปางวิระศยนะมูติ⁶⁰ (รูปที่ 108)

ลักษณะทางศิลปะ⁶¹ จากลักษณะการบรรทมแบบราบไปกับขนคณาคของพระวิษณุ เป็นลักษณะในสมัยพุทธศตวรรษที่ 13 แต่ทว่าเครื่องทรงของเทพที่มียานเป็นริ้ว มีชายผ้าห้อยอยู่ข้างหน้าและมงกุฎ น่าจะอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 16-17 มากกว่า และนาคก็ยังมีได้มีคัมภีร์มาประกอบรอบเศียร แสดงให้เห็นว่าเก่ากว่า พ.ศ. 1650 แต่ทว่าทับหลังชิ้นนี้ที่สลักเป็นรูปพระพรหม อยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-16 ที่ภาพพระวิษณุก็มีแนวสายบัวคว่ำ แล้วจึงถึงสายพวงมาลัยมีอุบะคัน จักอยู่ระหว่าง พ.ศ. 1400-1430 ทับหลังชิ้นนี้จึงยากแก่การกำหนดอายุ และจัดรูปแบบศิลปะมาก จึงเชื่อว่าทับหลังชิ้นนี้คงเป็นการนำมาใช้ใหม่ เพราะเอาประกอบรอบประมุขได้มีขนาดเท่ากับฐานของทับหลัง

2. ทับหลังที่ปราสาทพุนาย อ.พนมไพร จ.ศรีสะเกษ

ลักษณะรูปภาพ พระวิษณุบรรทมบนพญานาคอนันตนาคราช 7 เศียร พระวิษณุบรรทมตะแคงขวา พระองค์ทอดบนนาคขึ้น มี 2 กร กรขวารองรับพระเศียร กรซ้ายวางขนานไปกับพระองค์ ที่ปลาย

พระบาทพระที่นั่งนัยคัยพระสถิตมโงรรมพระบาทของพระวิษณุเอาไว้ พระพรหมพระที่นั่งบนคอกบัวที่ถูก
มาจากพระนาถของพระวิษณุ และใกล้ปลายพระบาทพระที่นั่งนัยคัยเทวธิดา 4 องค์ รูปนี้ถือเป็นตอน
กำเนิดพระพรหม ปางวิระคยณะมฤต⁶² (รูปที่ 109)

ลักษณะทางศิลปะ จากการที่พระนารายณ์ภพระองค์ขึ้นและพญานาคมีรัศมีรอบเศียร
แสดงให้เห็นว่าทับหลังขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17 ส่วนศาสตราจารย์วสุนธราธิปไตยกล่าวเกี่ยวกับ
ทับหลังนี้ว่า "เป็นฝีมือท้องถิ่นกำหนดคาบเกี่ยวระหว่างศิลปะของพระนารายณ์ มีอายุ
ราว พ.ศ. 1500 ส่วนพญานาคนั้นคนนครราชสีมาบ่งหน้าเหนือเศียรนาคนั้นคล้ายศิลปะชอมแบบเกาะแกร์
(พ.ศ. 1450-1500) เมื่อเทียบกับทับหลังอีกชิ้นหนึ่งที่ขุดพบอยู่ข้างบน ที่คล้ายกับทับหลังที่ขุดพบที่
บ้านห้วยสรี องค์กลางคือ ที่ประดิษฐานเหนือเศียร (ราวพ.ศ. 1500-1550) รูปทรงกลางของบุคคลบนทับ
หลังอาจจะอยู่สมัยเดียวกับพระนารายณ์ภพระมณีนุชของทับหลังชิ้น และนั่นจึงคิดว่าทับหลังชิ้นนี้น่าจะอยู่
ระหว่าง พ.ศ. 1500-1550 ก่อนรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวงศาที่ 1 (พ.ศ. 1545-1593)" ⁶³

3. ทับหลังที่เขาวพระวิหาร อ.กันทรารักษ์ จ.ศรีสะเกษ

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์ภพระมณีนุชและพญานาคมีรัศมีรอบเศียร
พระองค์ยกคอกบนพระองค์ขึ้น มี 4 กร พระกรขวาคำหนดวางราบไปกับพระองค์ พระกรซ้ายกำหนด
ยกขึ้นถือจักร พระกรซ้ายกำหนดวางราบกับตัวนาค ถือกระบอง ด้านหลังของพระเศียร พระสถิตมี
พระที่นั่งที่ปลายพระบาทและคอกพระบาทของพระวิษณุเอาไว้ พระพรหมพระที่นั่งบนคอกบัวที่มีก้านดอก
มาจากพระนาถของพระวิษณุ ที่ปลายพระบาทมีชายสุดของภาพ ภูมิเทวีพระที่นั่งอยู่ หันหลังของภาพ
สลักรูปคอกบัวและคอกบัว ภาพนี้เป็นภาพคอกกำเนิดพระพรหมและการสร้างโลก จักอยู่ในรูปแบบปาง
วิระคยณะมฤต (รูปที่ 110) ⁶⁴

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะของเศียรนาคที่ไม่ได้มีรัศมีและเครื่องประดับ สลักเลียน
แบบธรรมชาติ มีหงอนเล็ก ๆ ประกอบ มีลักษณะคล้ายกับนาคราวบันได ที่ปราสาทเขาวพระวิหาร ซึ่ง
เป็นศิลปะแบบปาวาน พระนารายณ์ภพระมณีนุชพระที่นั่งบนคอกบัว และพญานาคมีรัศมีรอบเศียร สวมสร้อยคอที่เป็นแบบ
รูปกลม ทรงกลางทำรูปคอกบัวกลม ทรงนุ่งผ้าจีบเป็นริ้ว ขอบผ้าพุ่งเว้าลงที่หน้าท้อง มีเข็มขัดผ้าคาดทับ
1 เส้น ทรงผมของพระสถิตมีและภูมิเทวีเกล้าเป็นมวย โคนผมมีคล้ายเส้นลูปประจำ การกำหนดคาบ
จากลักษณะอายุของการนุ่งผ้าของพระนารายณ์ จัดเป็นศิลปะแบบปาวาน ระหว่างพ.ศ. 1550-1650 ⁶⁵

4. ทับหลังจากปราสาทกำแพงใหญ่ อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์ภพระมณีนุชและพญานาคมีรัศมีรอบเศียร

ทั้งทรงขึ้น มีคอกบัวก้านเดียวบุคมาจากพระนารายณ์พระพรหมผู้สร้างโลกพระคัมภีร์บนนั้น พระนารายณ์มี 4 กร พระกรขวาเหยียดไปทางพระบาท พระกรขวาค้นหลังยกขึ้นถือจักร พระกรซ้ายรองรับพระเศียร พระกรซ้ายก้นหลังถือกระบอง เศียรพระนารายณ์ค้อมห่างจากเศียรพระนารายณ์เล็กน้อย ข้างเศียรพระนารายณ์มีครุฑ อีกก้านหนึ่งพระลักษมีและพระภูมิเทวีกำลังรองรับพระขงพระนารายณ์ ถัดจากนั้นที่ปลายพระบาทประทับนั่งก่ายเทพธิดา 1 องค์และบริวาร 2 องค์ เป็นภาพการกำเนิดพระพรหมและสร้างโลกใหม่ จักเป็นปางวิระคยณะมูรติ⁶⁶ (รูปที่ 111)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะของนาครที่ไม่มีรัศมีเหนือเศียร มีท่อนประกอบเลียนแบบธรรมชาติ เป็นนาคแบบปาวน และจากลักษณะการนุ่งผ้าสับจับเป็นริ้ว จอมผ้าพุ่งไว้ลงที่ท้องมาก และคาดเข็มขัดผ้าเส้นเล็ก 1 เส้น ประกอบกัน กำหนดไว้ว่าเป็นศิลปะแบบปาวน⁶⁷ และอยู่ร่วมสมัยกับปราสาทหินพิมาย คือสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1550-1600 หรือปราสาทหินพิมาย พ.ศ. 1600-1650⁶⁸

5. ทับหลังจากเทวสถานพระนารายณ์ นครราชสิมา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปากร

ที่ 6 พิมาย

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์ มี 4 กร บรรพทศและเศียรขวาเหนือหน้าอกนั้นคานาค 3 เศียร พระองค์ค่อนข้างทั้งทรงขึ้น เส้นพระอঙ্গาเริ่มเป็นแนวทรง พระพรหมประทับนั่งบนคอกบัวที่มีก้านบุคมาจากพระนารายณ์ของพระวิษณุ หางคาน้ายองทับหลังพระลักษมีประทับนั่งรองรับพระขงของพระวิษณุเอาไว้ ทับหลังภาพสลักรูปคอกบัวและกอบัว⁶⁹ รูปนี้เป็นท่อนกำเนิดพระพรหม จักเป็นรูปแบบปางวิระคยณะมูรติ (รูปที่ 112)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะการนุ่งผ้าจับเป็นริ้ว ซักชายผ้าออกมาเป็นวงโค้งคานหน้า เค็มหน้าท้อง และมีชายผ้ารูปสมอเรือซ้อนทับกัน 2 ชั้น ชายผ้าคานล่างยาวเกือบจรดขอบผ้าพุ่ง เป็นศิลปะแบบนครวัด แต่ลักษณะนาครที่ไม่มีรัศมีประกอบเศียร เป็นศิลปะแบบปาวน⁷⁰ ดังนั้นทับหลังชิ้นนี้คงอยู่ร่วมกับปราสาทหินพิมาย และปราสาทกำแพงใหญ่ คือระหว่างพ.ศ. 1550-1600 หรือปราสาทหินพิมาย พ.ศ. 1600-1650⁷¹

6. ภาพสลักบนแผ่นหินสีเหลี่ยม วัดกลาง จ.นครราชสีมา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ภาพนารายณ์บรรพทศนั้นนอกจากจะสลักบนหน้าบันหลังปราสาทแล้ว ยังได้รับการสลักบนเสาดินด้วย สำหรับเสาดินชิ้นนี้ภาพนารายณ์บรรพทศนี้ได้รับการสลักบนก้านที่ 3 ของเสาดินส่วน

บ้านอื่น คือบ้านที่ 1 ภาพพระนาคปรก บ้านที่ 2 พระพุทธรเจ้าและพุทธรวิหาร บ้านที่ 4 ภาพพระพุทธรเจ้าสมาธิพุทรา นาคปรก 1/5 วิชาปารมิตา และพระโพธิสัตว์วัชรปราชัย สำหรับบ้านที่ 3 นั้นมีลักษณะดังนี้

ลักษณะรูปภาพ องค์ประกอบของภาพแบ่งออกเป็น 3 ตอน ตอนล่างสุดพระวิษณุบรรทมเหนือพญานาคนคราช พระลัคนีประทับนั่งที่ปลายพระนาท จากพระนามมีก้านคอกบัวชูออกมา 1 ก้าน และแยกสาขาออกเป็น 7 ก้าน ก้านที่สำคัญที่สุดเป็น ปัทมาสนะ "คอกบัวทองคำ" รองรับพระมหากษัตริย์ 6 ก้าน ลกระศับกัลงมา คอกบัวแต่ละคอกทำหน้าที่เป็นปัทมาสนะ คอกบัว 4 คอกทางซ้ายขวาของภาพรองรับรูปบุคคลคอกละคน กระหนาบคอกบัว 2 คอก ตรงกลางรองรับสิ่ง 2 คอกละ 1 องค์ ส่วนคอกบัวอีก 2 คอก ด้านซ้ายของภาพรองรับรูปบุคคลทั้งคู่ มีอยู่คนหนึ่งมีศีรษะเป็นช้าง บนสุดเป็นพระพรหม ทางขวาเป็นวิทยากรเหาะ ทางซ้ายเป็นรูปบุคคลนั่งไข่ม้อยและปัทมาสนะ อีกมือหนึ่งถือวัชรพระ เบื้องบนสุดมุมซ้ายขวาเป็นเทพสุริยะและจันทร์ ภาพระทับนั่งอยู่ในประภาวสิริวงกลม⁷² (รูปที่ 113)

ลักษณะทางศิลปะ ลักษณะองค์ประกอบของภาพคล้ายกับหน้าบันที่ปราสาทขี้เหล็ก แต่ที่นี้ไม่ได้มีภาพบุคคลเป็นจำนวนมาก จัดเป็นศิลปะแบบปาวานและนครวัด ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17⁷³

7. หน้าบันที่ปราสาทนารายณ์เจาเวง จ. สกลนคร

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์บรรทมตะแคงขวาเหนือพญานาคนคราช ยกพระวรกายขึ้นเล็กน้อย มี 4 กร พระบาททั้ง 2 ข้าง วางบนพระเพลาของพระลัคนี พระกรขวาค้นหน้าวางราบขนานกับพระองค์และถือคทา พระกรขวาค้นหลังยกขึ้นรองรับพระเศียร พระกรซ้ายถือจักร มีก้านบัวชูออกมาจากพระนามีเทพกรหลัก 2 คู่บนยอดข้างบนปรากฏพระพรหมประทับนั่ง ทั้ง 2 ข้างปรากฏกอบัวและปลาทั้งพื้นแผ่นหลังสลักภาพคอกบัว พันธุ์พฤกษา หงส์ ปลา เป็นภาพท่อนก่าเนคพระพรหม ในรูปแบบปางวัชรคายนมูรติ⁷⁴ (รูปที่ 114)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะของพระวิษณุที่พระวรกายที่สง่างาม พระพักตร์แบนกว้างรูปสี่เหลี่ยม พระนาสิกโต ริมพระโอษฐ์หนา พระหนุสลักมาเป็นร่องแบ่งครึ่งคล้ายรอยลักยิ้ม พระเนตรสลักลึกเป็นรอยลงไป เป็นลักษณะของศิลปะแบบปาวาน ส่วนเครื่องประดับของพระวิษณุที่ทรงสวมอยู่มีกระบังหน้าและมงกุฎรูปกรวย ตรงกับศิลปะเขมรแบบปาวานตอนปลายและนครวัดตอนต้น ลักษณะของนาคที่ขยี้โขงออกมาเป็นแผ่นเห็นหน้าคอง เป็นศิลปะแบบปาวานตอนปลายก่อนนครวัด เช่นกัน⁷⁵

8. หน้าหลังที่ภูเขื่อนน้อย จ. ชอนแก่น

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์ทรงบรรทมตะแคงบนคัวพญานาคนคราช เคียงของ

นาคเสียนหันออกด้านตรง ไม่มองเคียดพระนารายณ์ พระนารายณ์บรรทมราบ พระองค์ท่อนบนยกขึ้นเล็กน้อย มี 4 กร พระกรขวาหันหน้าวางบนนาคถือศรหรือกระบองก้อย พระกรขวาค้นหลังรองรับพระเศียร พระกรซ้ายหันหลังวางขนานไปกับพระองค์ พระพิณจิมคอกมัวอยู่ พระกรซ้ายหันหลังถือสังข์ พระบาททั้ง 2 วางบนพระเพลาของพระลักษมี มีก้านคอกมัวผูกจากพระนาภี ประทับนั่ง ก้อยพระพรหม ซึ่งจักเป็นภาพการสร้างโลกและกำเนิดพระพรหม ในรูปแบบปางวิระศยนะมูรติ⁷⁶ (รูปที่ 115)

ลักษณะทางศิลปะ พระนารายณ์นั่งมีขาขวาทิ้งไว้ที่หน้าห้อง มีชายพกออกมาทางด้านข้าง พระองค์ พระลักษมีทรงผอมเกด่าเป็นมวย ไม่ไค้สวมเสื้อ พระพรหมนั่งขาขวาทิ้งไว้ที่หน้าห้อง มีชายพกยื่นออกมาเป็นแผ่นที่หน้าห้อง ไม่สวมเสื้อ เหล่านี้เป็นศิลปะแบบปาวน และมีอิทธิพลพื้นเมืองปะปนด้วย คือ ชายพกที่เอวของพระนารายณ์ แทนที่จะขมวดเป็นปมที่เอวแบบปาวน แต่กลับเป็นชายพกที่ชักออกมาด้านข้างคล้ายสกริ แต่ภาพนี้จัดอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 เทียบกับศิลปะแบบปาวน⁷⁷

9. ที่ปรากฏพระโกชนก อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

ลักษณะรูปภาพ ปรากฏบนแท่นเศียรรูปสี่เหลี่ยม เพื่อกันหลังทางด้านทิศตะวันออกขององค์พระปรากฏทางด้านเหนือ มีลักษณะพระนารายณ์บรรทมราบ ไม่กับพญานาคพันขาขวา มีลักษณะประทับอยู่พิงสายพระบาท พระบาทข้างหนึ่งของพระนารายณ์พระเศียรของพระลักษมี สองข้างไหวรูปมีสายหางสีประกอบ⁷⁸ (รูปที่ 116)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะพระบาทของพระนารายณ์ที่ขึ้นพระเศียรของพระลักษมี มีลักษณะเช่นเดียวกับที่ปราสาทคำแพงใหญ่ ลักษณะเครื่องทรงของพระนารายณ์กับภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่ปราสาทคำพันกไทร ฉะนั้นภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์จึงน่าจะร่วมสมัยเดียวกัน คือราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งพ้องกับอายุของพระปรางค์ซึ่งสร้างขึ้นราว พ.ศ. 1550-1600⁷⁹

10. ที่หลัง ณ.ปรางค์กู่สวนแตง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์บรรทมตะแคงขวา อยู่เหนือหลังมังกร พญานาคที่แทรกอยู่ระหว่างพญานาคกับมังกรหายไป มีก้านบัว 3 ก้านผูกจากด้านข้างพระพรหมประทับอยู่บนก้านกลาง พระลักษมีและพระภูมิ หัวประทับบนท่อนหลังของมังกร ก้านหลังองค์ขึ้นรองรับเศียร กรซ้ายทั้ง 2 ข้าง ยกขึ้นจับก้านบัวที่ออกจากด้านข้าง เทือกคอกมัวอีก 2 คอก มีรูปบุคคลเหาะ 2 คน⁸⁰ ระหว่างรูปที่พระลักษมีและพระภูมิหัว

มีคอกบัวตูมแทรกอยู่ ภาพนี้ถือว่าเป็นคอกบัวเป็นพระพรหม ในรูปแบบปางวิระคยณะมูรติ (รูปที่ 117)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะของมังกรที่ไม่มีนาคมาแทรก เป็นลักษณะแบบนครวัด อย่างแท้จริง ลักษณะสร้อยคอที่ประดับด้วยอุบะเพชรพลอย มีงาช้างที่โค้งงอมาตามขอบตั้งแต่โคนเป็นแนวไร้ม การนุ่งผ้าที่คาดด้วยเข็มขัดเส้นใหญ่ มีคอกบัวประดับและทรงผมของ เทพที่เกล้าแล้วประดับด้วยดอกไม้ 3 ดอก คล้ายกับภาพที่สลัก เทวिकाที่ปราสาทนครวัด จึงสรุปว่าภาพนี้อยู่ในศิลปะแบบนครวัด แท้ก็คงจะหลังจากนั้นลงมาก็คือราว พ.ศ. 1700-1750⁸¹

11. ทับหลังที่ปราสาทหินพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์

ลักษณะรูปภาพ แบ่งภาพออกเป็น 2 ส่วน คือส่วนหน้ากาลและส่วนพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ในส่วนหน้ากาลมีลักษณะที่หน้ากาลกำลังไข่มอจับหอนพวงมาลัย ปากคาบพวงอุบะ เหนือหน้ากาลเป็นรูปครุฑพาศ ในส่วนพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ พระนารายณ์บรรทมตะแคงขวาบนลำตัวพระยานันตนาคราช ห้อยบนหลังมังกรอีกทีหนึ่ง นาคมี 7 เศียร พระนารายณ์มี 4 กร ที่ปลายพระบาทพระทับนึ่งด้วยพระลักษมี ในลักษณะรองรับพระสงฆ์ของพระนารายณ์อยู่ ก้านบัวออกมาจากก้นหลังของพระนารายณ์หลายก้าน ก้านที่ใหญ่ที่สุดประดับนึ่งด้วยพระพรหม⁸² (รูปที่ 118)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะของหน้ากาล ที่กำลังคาบพวงอุบะ เพชรพลอย หน้ากาลสวมกระบังหน้าประดับเพชรพลอย มีเขี้ยวที่ม้วนปลุก 1 คู่ มีลิ้นที่แลมออกมา เป็นรูปสี่เหลี่ยมเป็นลักษณะหน้าทรงแบบนครวัด และลักษณะองค์พระนารายณ์ทรงสวมกระบังหน้าประดับด้วยเพชรพลอยและสวมมงกุฎปลายแหลม สวมกำไลข้อมือและกำไล สวมสร้อยคอที่ทำเป็นแฉงรูปสามเหลี่ยม ประดับด้วยอุบะรูปใบไม้เล็ก ๆ ทรงนุ่งผ้าถุงสั้น จีบเป็นริ้ว ด้านหน้ามีชายผ้ารูปหางปลาห้อยซ้อนกัน 2 ชั้น ขึ้นบนสันกว่าชั้นล่างที่ยกลงมาจนเลยนึ่ง ที่เอวคาดเข็มขัดเส้นใหญ่ หัวเข็มขัดเป็นรูปดอกไม้กลม พระลักษมีทรงสวมกระบังหน้าแบบเวียน ๆ สวมกุณฑลและสร้อยคอ พระพรหมสวมกระบังหน้าสี่เหลี่ยม สร้อยคอที่ทำเป็นแฉง กำไลข้อมือ นุ่งห่มของเว้าที่หน้าท้องมาก เป็นการเลียนแบบปาวน แต่ก็มีเข็มขัดที่สลักเห็นหัวเข็มขัดรูปคล้ายปีกผีเสื้อ ลักษณะของนาคเริ่มมีกระบังหน้า การบรรทมของพระนารายณ์บนตัวมังกร การแต่งองค์ของพระนารายณ์ พระพรหม กำหนดไว้ว่าอยู่ในศิลปะแบบนครวัดตอนต้น สลักหลังการสร้างปราสาทนครวัด คือราว พ.ศ. 1675-1700⁸³

12. ทับหลังที่ศาลพระกาล อ.เมือง จ.สุพรรณบุรี

ลักษณะรูปภาพ เนื่องจากมีทองคำเปลวติดอยู่เป็นจำนวนมาก รายละเอียดจึงไม่

ซัดเจน พระนารายณ์บรมหัตถ์แดงชวามนแทนบรมม มี 2 กร พระกรขวารองรับพระเศียร กรซ้าย
วางบนแทนบรมหัตถ์ของ พระบาททั้ง 2 ข้าง วางบนพระเพลาของพระลักษมี ส่วนรายละเอียดอื่น ๆ
ไม่เห็น (รูปที่ 119)

ลักษณะทางศิลปะ จากลักษณะที่พบมองเห็นได้ คือ พระนารายณ์บรมหัตถ์แดงชวา
พระองค์ท่อนบนทั้งชั้น พระบาทวางบนพระเพลาของพระลักษมี คล้ายกับพระนารายณ์บรมหัตถ์สีที่ปราสาท
กัมแพงใหญ่ และปราสาทเขาพระวิหาร และการที่พระกรซ้ายวางบนแทนบรมมและถือกระบองคล้ายกับ
รูปที่ปราสาทหินพิมาย (พ.ศ. 1550-1600) และปราสาทหินพิมาย (พ.ศ. 1600-1650)
ซึ่งเป็นศิลปะแบบเกลี้ยงและบาปวน รูปนี้จึงน่าจะอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17⁸⁴

13. ทับหลังที่วัดศรีสวาย เมืองเก่า สุโขทัย ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่ง
รวมคำแหง

ลักษณะรูปภาพ พระนารายณ์บรมหัตถ์แดงชวามนแทนบรมม มี 2 กร พระกร
ขวารองรับพระเศียร พระกรซ้ายวางบนพระบาททั้ง 2 ข้างของพระนารายณ์เอาไว้
ประทับนั่งบนนั้น พระลักษมีประทับนั่งที่ปลายพระบาท รองรับพระบาททั้ง 2 ข้างของพระนารายณ์เอาไว้
ท้ายสุดทางปลายพระบาทเป็นภาพพระอินทร์ยืนอยู่เบื้องหน้าพระนารายณ์โดยมีอสูรกาย 2 ตัวเป็นท่อน
ให้คำเบ็ดพระพรหมและการสร้างโลก (รูปที่ 120)

ลักษณะทางศิลปะ พระนารายณ์ทรงบรมหัตถ์แดงชวามนแทนบรมม เป็นลักษณะของรูปในสมัยก่อนเมือง
พระนคร ของเขมร แต่มีมือการสลักเป็นของสมัยหลังเท่าที่พยายามเลียนแบบของเก่า เพราะตัวปราสาท
มีลักษณะชวามนแต่ไม่ถึงและวัดศรีสวายสร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังนั้นทับหลังชิ้นนี้น่าจะอยู่ใน
สมัยเดียวกันราวพุทธศตวรรษที่ 18⁸⁵

จะพบว่าศกการบูชาพระลักษมีในประเทศไทยนั้น แบ่งออกเป็น 2 ช่วงสมัย คือในสมัย
ทวารวดี จะให้การบูชาทอ คช-ลักษมี เป็นอย่างมาก พอมาถึงสมัยลพบุรีซึ่งเป็นสมัยที่รับอิทธิพลทาง
ศิลปะภาพและคติความเชื่อมาจากเขมร ก็ให้การบูชาทอเทพีลักษมี ในฐานะศกทิพวีนุ ในลัทธิไวษณพ
นิกายเท่านั้น

เชิงอรรถ

1. เฉลิม คำมาย. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2520, หน้า 17-20
2. ม.ร.ว. สุริยาณี สุทธวัณศ์. ศิลปะจามและพม่า, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530. หน้า 1-3
3. J. Hacklin. Asiatic Mythology. (America: George G. Harrap & CO.LTD. 1963), p.226.
4. Davee Daveewarn. Brahmanical in South - East Asia (From the Earliest Time to 1445 A.D.), p.64.
5. Ibid.
6. สมชาติ นมโชติ. คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี, วิทยาวิทยานพินธ์ปริทัศน์และนิตยสาร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529 หน้า 30.
7. เดิมเขียน.
8. Davee Daveewarn. Op.cit.
9. ผาสุข อินทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522. หน้า 75.
10. Davee Daveewarn. Op.cit, p.67-68.
11. Aung Thaw. Historical Site in Burma. (Burma: The Ministry of Union Culture Government of Union of Burma,1972), p.28.
12. H.Gordon Luce. Old Burma - Early Pagan. (New York: Artibus Asiae and the Institute of the Art, New York University,1969), p. 216.
13. ทนมา เทาไธยานนท์. รูปเคารพพระนารายณ์แบบพม่าในเข้ประเทศไทย, สารนิพนธ์ปริทัศน์ศาสตร์บัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. หน้า 60
14. Davee Daveewarn. Op.cit, p.107-115.
15. ศจ. มจ. สุภัทรจิตต์ กิตฺต. ศิลปะอินโดนีเซีย, กรุงเทพฯ : องค์การศึกษาศุภสภา, 2518. หน้า 1-3.

16. Mochtar Rusumaatmadja. Jawi and Bali. (Germany: Verlag Phillipp von Zabern Mainz AM Rhein, 1980), p.100 fig. 97.
17. Ibid., p.109 fig. 115.
18. J.E. Van Lohuizen-DE Leeuw. Indo-Javanese Metalwork. (Germany: Linden - Museum Stuttgart Staatliches Museum Fur Volkerkunde, 1984), p.73 fig.38
19. Mochtar Rusumaatmadja. Op.cit, p.101 fig. 99.
20. J.E. Van Lohuizen - DE Leeuw. Op.cit, p. 73 fig. 39.
21. A.J. Bernet Kempers. Ancient Indonesia Art. (netherland: C.P.J. Van Per Deet Amsterdam MCMLIC, 1959), p.71 fig.204.
22. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. ศิลปะอินโดนีเซีย, หน้า 48 รูปที่ 91
23. เล่มเดียวกัน, หน้า 92 รูปที่ 159
24. Davee Daveewarn. Op.cit, p. 114.
25. บาสซ อิมทราร. ศิลปะในศาสนาฮินดู, หน้า 74.
26. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิบูลย์กิจ, 2516. หน้า 1-31.
27. Davee Daveewarn. Op.cit, p. 44.
28. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 90.
29. สทชาติ มณีโชติ. เรื่องเดิม, หน้า 81.
30. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 90.
31. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. บทสัมภาษณ์ รูปที่ 101
32. เล่มเดียวกัน รูปที่ 106
33. ศจ. มจ.สุภัทรรติ ศิริกุล. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะขอม. วารสารศิลปากร ปีที่ 10 ฉบับที่ 5 หน้า 38.
34. ทงมา เกาโซยานนท์. เรื่องเดิม, หน้า 68
35. เล่มเดียวกัน. หน้า 65

36. เติมเคียงกัน. หน้า 69 รูปที่ 27
37. เติมเคียงกัน. หน้า 69 รูปที่ 28
38. เติมเคียงกัน. หน้า 70 รูปที่ 29
39. เติมเคียงกัน. หน้า 71 รูปที่ 30
40. เติมเคียงกัน. หน้า 71 รูปที่ 31
41. เติมเคียงกัน. หน้า 71-72 รูปที่ 32
42. เติมเคียงกัน. หน้า 72 รูปที่ 33
43. เติมเคียงกัน. หน้า 72 รูปที่ 34
44. เติมเคียงกัน. หน้า 73 รูปที่ 35
45. Davee Daveewarn. Op.cit, p. 44.
46. ศจ. นจ. สุกัทรทิศ ทิศกุธ. ศิลปะในประเทศไทย, พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2513.
หน้า 8
47. สมชาติ มณีโชติ. เรื่องเดิม, หน้า 121-122
48. รูปจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร
49. บาสุข อินทราวุธ. "ศราคินเนารูปละคร-ลักษณะและกวีจากเมืองนครปฐมโบราณ" วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 9 ฉบับที่ 3, 2526. หน้า 92 รูปที่ 1
50. สมชาติ มณีโชติ. เรื่องเดิม, หน้า 121 รูปที่ 28
51. เติมเคียงกัน. หน้า 125 รูปที่ 29
52. เติมเคียงกัน. หน้า 129-130
53. บาสุข อินทราวุธ. ศราคินเนารูปละคร-ลักษณะและกวีจากเมืองนครปฐมโบราณ, หน้า 98
54. เติมเคียงกัน. หน้า 92
55. สมชาติ มณีโชติ. เรื่องเดิม, หน้า 130
56. Bhagwant Sahai. Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities. (New Delhi: Abhinav Publication, 1975), p. 171.
57. บาสุข อินทราวุธ. ศราคินเนารูปละคร-ลักษณะและกวีจากเมืองนครปฐมโบราณ, หน้า 98
58. เติมเคียงกัน. หน้า 98-99

59. ศจ.มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. ศิลปะในประเทศไทย. หน้า 92.
60. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 90.
61. ศจ.มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. "รายงานการเดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่จังหวัดปราจีนบุรี
บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ" วารสารโบราณคดี ปีที่ 3 ฉบับที่ 4, 2514. หน้า 51-53.
62. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 90.
63. ศจ.มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. "รายงานการเดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่ จ. ปราจีนบุรี บุรี-
รัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ". หน้า 54-55.
64. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 94
65. เล่มเดียวกัน. หน้า 94
66. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี, หน้า 41
67. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 90
68. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี, หน้า 41
69. เล่มเดียวกัน
70. ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. การศึกษาแบบผังแบบเขมรที่หน่วยศิลปากรที่ 6 (เพนียด),
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523. หน้า 165
71. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี, หน้า 42
72. เพ็ญพรรณ ค่างศิริ. "ประติมาวิทยาเกี่ยวกับแหล่งที่เหลี่ยมที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร"
วารสารศิลปากร, ปีที่ 27 ฉบับที่ 6. หน้า 79-80
73. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 99
74. คัมสนีย์ แสงมาเหลือ. การศึกษาปราสาทนารายณ์เจงเวง อ.เมือง จ.สกลนคร, วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529. หน้า 69
75. เล่มเดียวกัน. หน้า 41
76. กษมา เกาไศยานนธ์. เรื่องเดิม. หน้า 81-82
77. เล่มเดียวกัน. หน้า 82-83
78. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. ทัศนศึกษาโบราณสถาน-โบราณวัตถุภาคอีสาน, กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2523. หน้า
79. เล่มเดียวกัน
80. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ กิตฺตุส. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี, หน้า 42-43

81. กษมา เกาไธยานนท์. เรื่องเค็ม, หน้า 88
82. ศจ. มจ. สุภัทรทิศ อิศกุล. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี, หน้า 42
83. กษมา เกาไธยานนท์. เรื่องเค็ม, หน้า 86
84. เล่มเดียวกัน. หน้า 97
85. เล่มเดียวกัน. หน้า 96

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 5

บทสรุป

จากการศึกษาถึงประวัติความเป็นมาของคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพีลักษมี พบว่าคติความเชื่อที่ว่า เทพีลักษมีเป็นเทพีแห่งความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์นั้น สืบเนื่องมาตั้งแต่คติการนับถือพระแม่ ของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ที่ให้การนับถือพระแม่ว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดสรรพสิ่งต่าง ๆ บนโลกและประทานความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่มารดาสามารถให้กำเนิดบุตรและให้นมไว้อย่างสมบูรณ์นั่นเอง

จากคติการนับถือพระแม่ ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ มาในยุคประวัติศาสตร์ของอินเดียก็มิได้รับการสืบทอด โดยปรากฏในรูปแบบของเทพีลักษมี ที่พัฒนาในลักษณะขึ้นมา คือมีการเพิ่มดอกบัวและช้างเข้าไปด้วย เรียกคช-ลักษมี สัตว์ลักษมีทั้ง 2 อย่างนี้ มีความหมายถึง ความอุดมสมบูรณ์ เมื่อนำ 3 อย่าง มารวมกันคือ เทพีที่มีรูปกายแสดงลักษณะการเป็นมารดา คือสะโพกใหญ่และทรงอกใหญ่ กับดอกบัวและช้างมารวมกัน จึงเท่ากับเป็นการเน้นให้เห็นถึง การเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์

และจะพบว่าในรูปแบบ คช-ลักษมี นี้ เป็นที่นิยมให้การบูชาในทุกลัทธิศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธ และศาสนาอื่น ๆ ทุกศาสนาต่างก็มาเรื่องราวต่าง ๆ มายืนยันว่า คช-ลักษมี นี้เป็นคติในศาสนาตน โดยศาสนาพุทธอ้างว่า เทพีในภาพคือ พระนางมายา และบางทีในบางประติมากรรมพระพุทธรูปศาสนาเชนก็อ้างเรื่องท่านองเดียวกัน ส่วนศาสนาพราหมณ์อ้างว่า เทพีที่อยู่ในภาพคือ พระนางลักษมีชายาพระวิष्ณุ

อย่างไรก็ตามไม่ว่าศาสนาใดจะอ้างเรื่องราวเช่นใดก็ตาม แต่ความหมายโดยรวมก็คือ สัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์

ทั้งคติความเชื่อและรูปแบบรูปเคารพพระลักษมี นี้ได้รับการพัฒนาเรื่อยมา ถึงจะพบว่ามีการปรากฏร่วมกับท้าวฤเวร เทพแห่งความมั่งคั่ง ดังนั้นเทพีลักษมีจึงได้รับคติความมั่งคั่งของท้าวฤเวรเอาไว้ด้วย จนจนถึงสมัยคุปตะ คติความเชื่อและรูปแบบรูปเคารพพระลักษมี มีความหลากหลายมากขึ้น ดังเช่นคติว่าเป็นเทพีประทานความร่ำรวยแก่ผู้ทำการค้า เทพีผู้ให้ความโชคลาภสู่อาณาจักร เป็นต้น และพัฒนาที่สำคัญอีกรูปแบบหนึ่งของพระลักษมีในสมัยนี้ก็คือ การถูกลัทธิไวษณพนิกายผนวกเข้าไว้เป็นเทพีในลัทธิ โดยมีฐานะเป็นสักขีของพระวิष्ณุ โดยมีหลักฐานที่ยืนยันถึงแนวคตินี้มากมายทั้งที่งานเอกสาร จารึก และโบราณวัตถุ ถึงโลกแล้วไปแล้วในบทที่ 2

จากประวัติความเป็นมา และพัฒนาการของเทพีลักษมีนี้ พอจะแบ่งถึงลักษณะรูปเคารพของเทพี

ลักษณะ ไม้เป็น 2 ช่วงด้วยกันคือ

1. ประติมากรรมรูปเคารพพระลักษมีที่ยังมีไคอยู่ในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระวิษณุ จะพบมากที่สุดคือ
2. รูปแบบ คือรูปแบบที่เพิ่มความสลับพันซับซ้อนวิ เวียง ศรี-ลักษมี และรูปแบบ ศธ-ลักษมี ที่มีช้างเพิ่มเข้ามา

จากคติความเชื่อเกี่ยวกับพระลักษมีในอินเดียนี้ ได้แพร่เข้ามายังดินแดนเอเชียอาคเนย์ด้วย ทั้งนี้คงจะพบหลักฐานทางบ้านประติมากรรมรูปเคารพของเทพที่ปรากฏในภูมิทัศน์เป็นเครื่องยืนยันว่า การบูชาพระลักษมีในดินแดนเอเชียอาคเนย์ มีปรากฏอยู่ด้วยเช่นกัน แต่ทว่าความสำคัญจะมีน้อยกว่าที่ปรากฏในอินเดีย เพราะโดยส่วนใหญ่แล้ว เทพลักษมีมักจะได้รับการบูชาพร้อมกับพระวิษณุ การให้ความสำคัญในการบูชาเป็นเอกเทศจะไม่เด่นชัดเท่าในอินเดีย

อินโดนีเซียจะเป็นประเทศเดียวที่การให้การบูชาต่อเทพลักษมี ซึ่งถือว่าเป็นเทพแห่งข้าวและความอุดมสมบูรณ์ด้วย ในลักษณะที่เห็นความสำคัญมาก

บทวิจัยศึกษาวิจัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

- กษมา เกาไศยานนท์. รูปเคารพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในประเทศไทย. สารนิพนธ์
ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- จิตรชัย อภิชาติบุตร. ศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย. สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร
บัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515.
- เฉลิม คำนาย. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2520.
- ประจักษ์ ปรภาพิทยากร, ร.ศ. เทวคานุกรมในวรรณคดี กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
โอเคียนส์โตร์, 2529.
- ผาสุข อินทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
- ผาสุข อินทราวุธ. "ศทาคินเบารูป คช-ลักษณะ และภูเวร จากเมืองนครปฐมโบราณ"
วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 9 ฉบับที่ 3, 2526.
- พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, บ.ศ.ศร. คนกับพระเจ้า กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทรงชัย, 2523
- เพ็ญพรรณ หวังศิริ. "สมมติฐานทางประติมานวิทยาจากภาพสลักบนแท่นหินสโหลย
ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร" วารสารศิลปากร ปีที่ 27 ฉบับที่ 6, 2527.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระเป็นเจ้าของพราหมณ์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2517.
- คันสนีย์ แสงบัวเพ็ญ. การศึกษาปราสาทนารายณ์เจงเวง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.
- สมชาติ มณีโชติ. คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี.
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- สรวง ศรีเพ็ญ (พระยาสุจริตภรณ์). เทวกำเนิด. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2507.
- สุภัทรภิศ คีตกุล,มจ.. ทัศนศึกษาโบราณสถาน โบราณวัตถุ ภาคอีสาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
เรือนแก้ว, 2523.

- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. นารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี. วารสารศิลปากร ปีที่ 10 ฉบับที่ 5.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ประติมากรรมขอม. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2515.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ปรากฏการณ์พระโกษา. จากรวมบทความของ ศจ.มจ.สุภัทรทิศ คีตกุล เล่ม 2 บทความภาษาไทย โดย บังเอิญ มาประณีต เป็นผู้รวบรวม,2528.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2516.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ศิลปะในประเทศไทย. พระนคร; กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2513.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ศิลปะลพบุรี. กรุงเทพฯ; กรมศิลปากร, 2510.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ศิลปะอินเดีย. กรุงเทพฯ; องค์การการค้าสุภา,2519.
- สุภัทรทิศ คีตกุล,มจ.. ศิลปะอินโดนีเซีย. กรุงเทพฯ; องค์การการค้าสุภา, 2518.
- สุเมธ เมธาวินยกุล,มศ.. ศาสนาเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ พินัยอักษร, 2525.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์,ม.ร.ว. การศึกษาศิลปะหลังแบบเขมรที่หน่วยศิลปากรที่๕ (พิมพ์).
วิทยานิพนธ์ปริณิณาการบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์,ม.ร.ว. ศิลปะจามและพม่า. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร,2530.

Bibliography

- Agarwar, Vrmla. Khajuraho Sculptures And Their Significance. New Delhi: S Chand & Company LTD., 1980.
- Agrawala, P.K.. Goddesses in Ancient India. New Delhi: Shakti Malik Abhinav Publication, 1984.
- Allan, John. Catalouge of the Coins of Ancient India. New Delhi: Manshiram Manoharlal Publishers PVT. LTD., 1975.
- Allan, John. Catalouge of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka King of Gauda. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers PVT. LTD., 1975.
- Banerjea, Jitendra Nath. The Development of Hindu Iconography. Calcutta: University of Calcutta, 1941.
- Chandra, Pramod. The Sculpture of India 3000 B.C.-1500 A.D.. Washington: National Gallery of Art, 1985.
- Cupte, R.S.. Iconography of the Hindus Buddhist and Jains. Bombay: D.B. Taraporevala Sons & co. Private LTD., 1980.
- Daveewarn, Davee. Brahmanical in South - East Asia (From the Earliest Time to 1445 A.D.) India: S.K. Ghai, Managing Director, Sterling Publishers FVT. LTD., 1982.
- Desai, Kalpanas. Iconography of Vishnu. India: Abhinav Publication, 1973.
- Dutt, Romesh Chunder. The Early Hindu Civilization. Calcutta: Dunthi Pustak, 1963.
- Gupte, Ramesh Shankar. Ajanta, Ellora and Aurangabad Cave. India: D.B. Taraporevala Sons & Co. Private LTD., 1962.

- Hacklin, J.. Asiatic Mythology. America: George G. Harrap & Co. LTD., 1963.
- Kala, S.C.. Sculpture in the Allahabad Municipal Museum. Allahabad: Kitabistan, 1946.
- Kempers, A.J. Bernet. Ancient Indonesia Art. Netherland: C.F.J. Van Per Deet Amsterdam MCMLIC, 1959.
- Leeuw, J.E. Van Lohuizen-DE. Indo-Javanese Metalwork. Germany: Linden-Museum Stuttgart Staatliches Museum Fur Volkerunde, 1984.
- Luce, Gordon H.. Old Burma - Early Iasan. New York: Artibus Asiae and the Institute of the art, New York University, 1969.
- Mitcheel, A.G.. Hindu God and Goddesses. London: Crown Popyright, 1982.
- Moor, Edward. Hindu Pantheon. Delhi: Indological Book House, 1968.
- Moor, Edward. Moor's Hindu Pantheon. California: The Philosophical Research Society Inc., 1976.
- Munsterberg, Hugo. Art of India And Southeast Asia. New York: Harry N. Aberams, Inc. Publisher, 1970.
- Nikar, Ranijan Ray. Brahmanical Gods in Burma. Calcutta: University of Calcutta, 1932.
- Rao, Gopinatha T.A.. Element of Hindu Iconography. Delhi: Indological Publishers, 1968.
- Rusumaatmadja, Mochtar. Java and Bali. Germany: Verlag Philipp von Zabern Mainz AM Rhein, 1980.
- Sahai, Bhagwant. Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities. New Delhi: Abhinav Publication, 1975.

Sastri, H. Krisna. God and Goddesses. New Delhi: Asian Educational Services, 1986.

Singh, Sheo Bahadur. Brahmanical Icons in Northern India. New Delhi: B.K. Sagar at Sagar Publication, 1977.

Sivaramamurti, C.. Sri Laksmi in Indian Art and Thought. India: Kanak Publication, 1982.

Sivaramurti. The Art of India. Bombay: India Book House, 1977.

Thaw, Aung. Historical Site in Burma. Burma: The Ministry of Union C Culture Government of the Union of Burma, 1972.

Upadhyaya, Padma. Female Images in the Museum of Uttar Pradesh And Their Social Background. Delhi: Chaukhambha Orientalia, 1978.

Veronica, Icons. Indian Mythology. New York: Paul Hamlyn, 1967.

Wilkins, W.J.. Hindu Mythology. Delhi: Indological Book House Varanasi, 1972.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สังคมศาสตร์

รูปที่ ๑ (แผ่นที่ ๑)

ประติมากรรมพระแม่ จากถ้ำขุดค้นที่ โมเฮนโจ ดาโร และฮารัปปา
สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

รูปที่ 1

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 1 (แผ่นที่ 2)

ประติมากรรมพระแม่ จากถ้ำขุดค้นที่ โมเฮนโจ ดาโร และฮารัปปา
สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

๘๓

รูปที่ ๒

ประติมากรรมรูปพระแม่

พมที่ โมเฮนโซ คาโร

สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงขลา เขตสี่

รูปที่ 3

ประติมากรรมหินรูปวงแหวน (ring-stone)

พบที่ โฆเฮนโซ คาโร

สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

รูปที่ 4

รูปสลักรูปปั้นไม้ไผ่จากทอง ปรางค์บนขอบคานขวาของตราที่ประทับ
พบที่ โบราณสถาน คาวี
สมัยอาณาจักรขอมลุ่มแม่น้ำสินธุ

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 5

แผ่นทองคำสลักรูปสตรีลักษณะเช่นเดียวกับพระแม่

พบที่ Lauriya - Nandangarh

สมัยราชวงศ์โมริยะ

(1. cm)

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 6

แผ่นหินสลักมีรูปสลักรัตนักษัตรพระแม่ที่รูปทรงกลาง

พบที่ Bhir Mound ในกัศมีรา (Taxila)

สมัยราชวงศ์โมริยะ ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล

Figure 7: Relief carving on stone, Myanmar, and century B.C. - Rupert

รูปที่ 7

รูปพระแม่ ปรางคณบนแดนหินรูปวงแหวน

พบที่ Rupert

สมัยราชวงศ์โมริยะ ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๑

ครุ-ลักษมี

พบที่ โกสัมพี

สมัยคุงคะ (Sunga)

SEALING OF THE KARAVANASAT (Bharhut) - 100 x 100 x 100 cm.
British Museum

รูปที่ 10

คช-ลักษณะที่ Bharhut

สมัยคุงคะ ศตวรรษที่ 2 ก่อน ค.ศ.

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์มรดก

รูปที่ 11

กฐ-ลักษณะที่ Pilla ที่สาขา

สมัยคุงคะ ศตวรรษที่ 2 ก่อน ค.ศ.

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 12

ประติมากรรมดินเผารูปคช-ลักษมี

พบที่ มถุรา (Mathura)

สมัยคุงคะ ศตวรรษที่ 2 ก่อน ค.ศ.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

172 AL 31 10

รูปที่ 13

ประติมากรรมดินเผารูปพระลักษมี

พบที่ Basarh

สมัยคุงคะ ศตวรรษที่ 2 ก่อน ค.ศ.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 14

เหรียญตราของ อุชชายินี (Ujjayini) ที่ปรากฏรูปเทพีลักษมี
สมัยอินเดียบโบราณ ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกักราช

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 15

เหรียญตราของกษัตริย์แห่งมถุรา
สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อน ค.ศ.

รูปที่ 16

เหรียญตราของกษัตริย์แห่งมถุรา
สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อนค.ศ.

รูปที่ 17

เหรียญตราของกษัตริย์แห่งมถุรา
สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อน ค.ศ.

รูปที่ 18

เหรียญตราแห่งกษัตริย์มูรา
สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อน ค.ศ.

(1/2 inch)

รูปที่ 19

เหรียญตราของกษัตริย์แห่ง Kuminda

สมัยศตวรรษที่ 1 ก่อน ค.ศ.

มหาวิทยาลัยศิลปากร - กองหนังสือพิมพ์

รูปที่ 20

เหรียญตราแห่งโกสัมพี

สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อนค.ศ.

รูปที่ 21

เหรียญตราของกษัตริย์แห่งอโยธยา
สมัยศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตกักราช

รูปที่ 22

เหรียญตราของกษัตริย์แห่ง Ujjayini
สมัยศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๑๓

ประติมากรรมรูปพระลักษมี

พบที่มณฑล

สมัยสุโขทัย คริสต์ศตวรรษที่ ๑

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนหนังสือ

รูปที่ 24

ประติมากรรมรูปพระแม่

พมพินธุรา

สมัยสุโขทัย คริสศตวรรษที่ 1

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

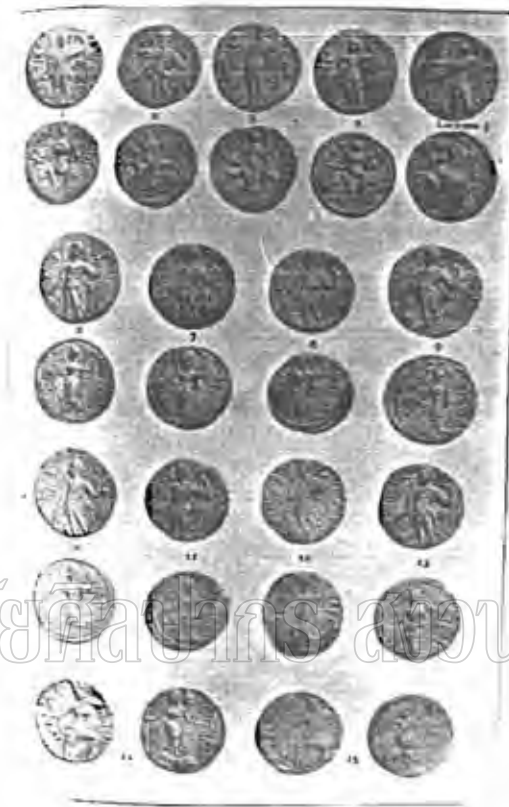

รูปที่ 25

เหรียญตราของกษัตริย์สมุทรรคุปต์ (Samudragupta)

รูปแบบ Standard Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

รูปที่ 26

เหรียญตราของกษัตริย์สมุद्रคุปต์ (Samudragupta)

รูปแบบ Standard, Kaca and Tiger Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

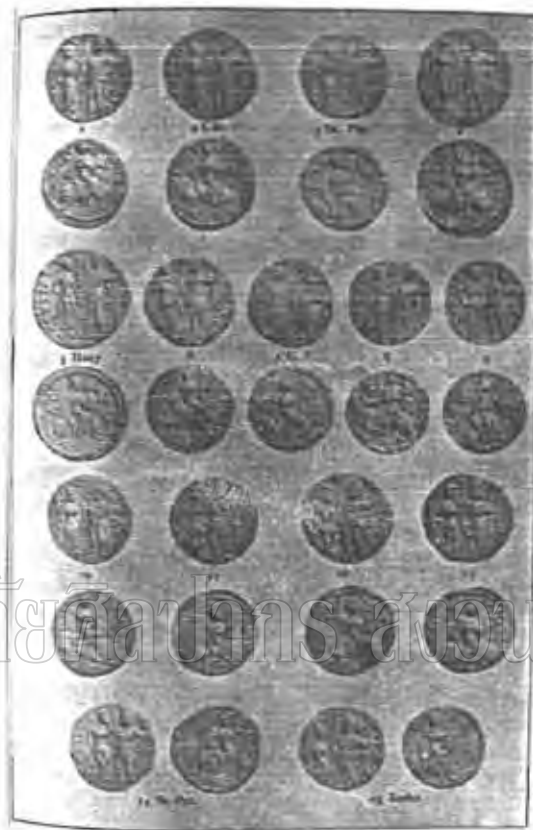

รูปที่ 27

เหรียญตราของกษัตริย์สมุทรรูป (Samudragupta)

รูปแบบ Archer and Battle-Axe Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

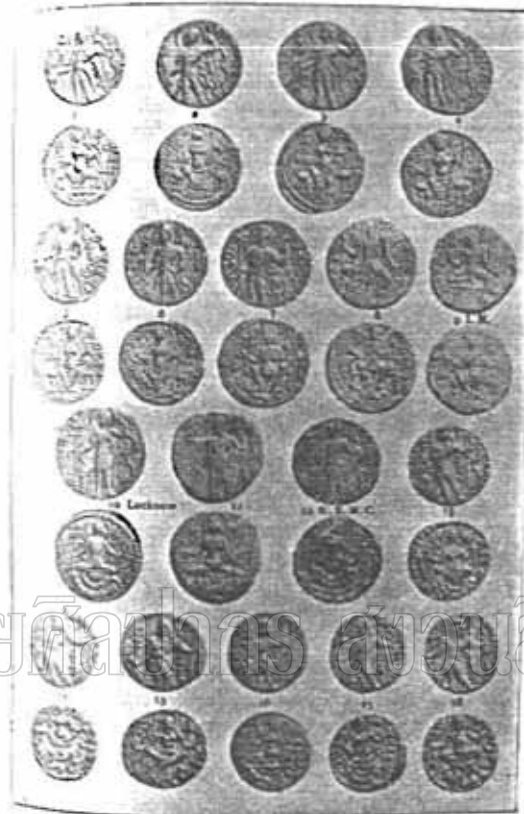

รูปที่ 28

เหรียญตราของกษัตริย์สมุทรรคุปต์ (Samudragupta)

รูปแบบ Candragupta I Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

รูปที่ ๓๐

เหรียญตราสมัยกษัตริย์จันทรคุปต์ที่ ๒ (Candragupta II)

รูปแบบ Archer and Couch Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

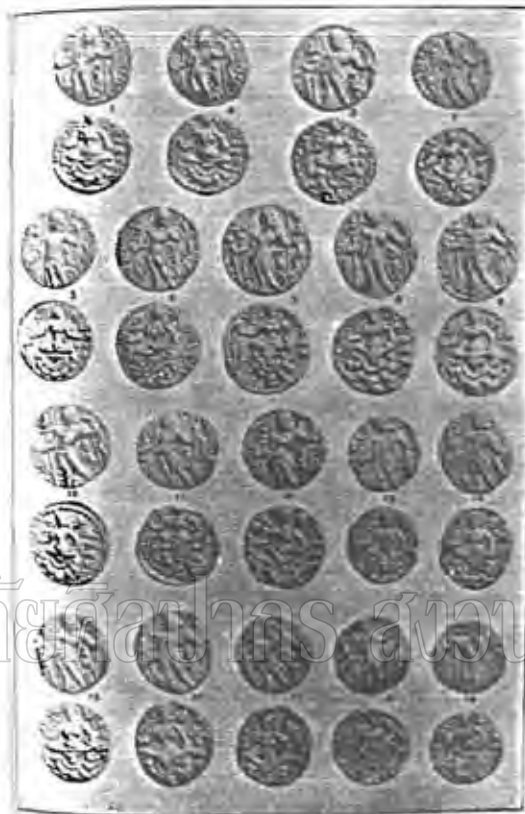

รูปที่ 29

เหรียญตราของกษัตริย์สมุทรรูป (Samudragupta)

รูปแบบ Lyrist and Anuamedha Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

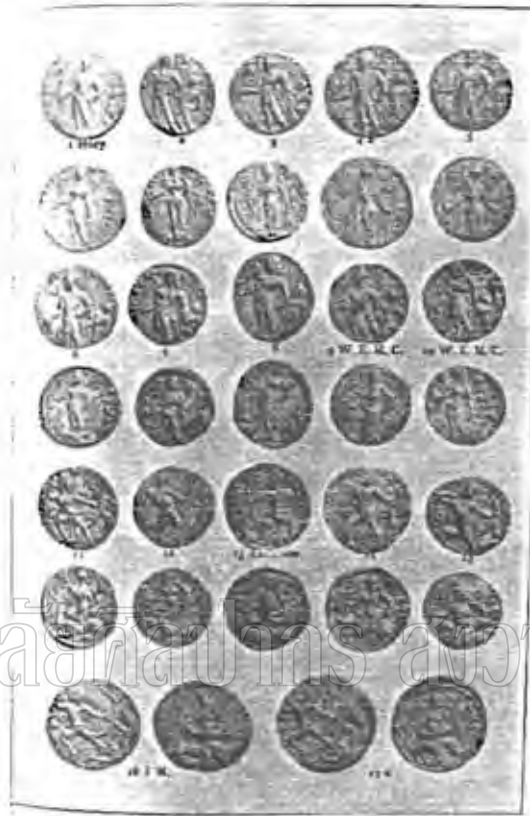
มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 31

เหรียญตราสมัยกษัตริย์จันทรคุปต์ที่ 2 (Candragupta II)

รูปแบบ Argher Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงอนลิขสิทธิ์

รูปที่ 32

เหรียญตราสมัยกษัตริย์จันทรคุปต์ที่ 2 (Candragupta)

รูปแบบ Chattrra and Lion-Slayer Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 33

เหรียญตราสมัยกษัตริย์จันทรคุปต์ที่ 2 (Candragupta II)

รูปแบบ Lien-Slayer and Horseman Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

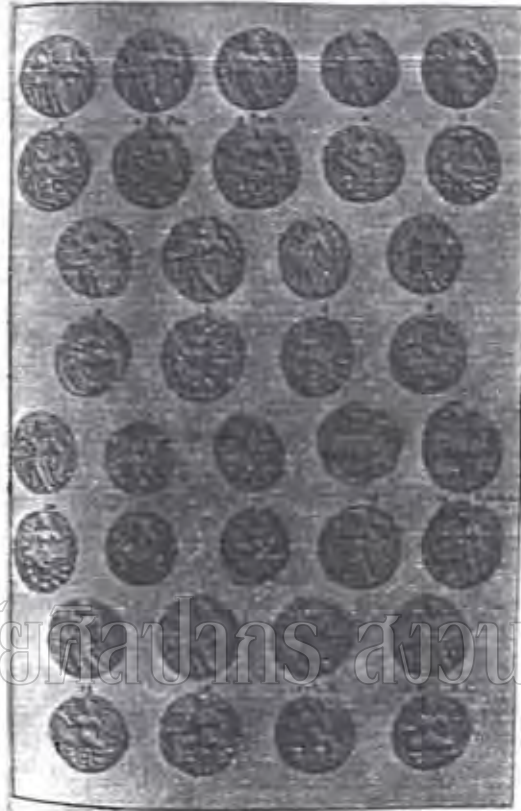
มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 34

เหรียญตราสมัยกษัตริย์จันทรคุปต์ที่ 2 (Candragupta II)

รูปแบบ Horseman Type, Silver and Copper Coins

สมัยคุปตะ (Gupta)

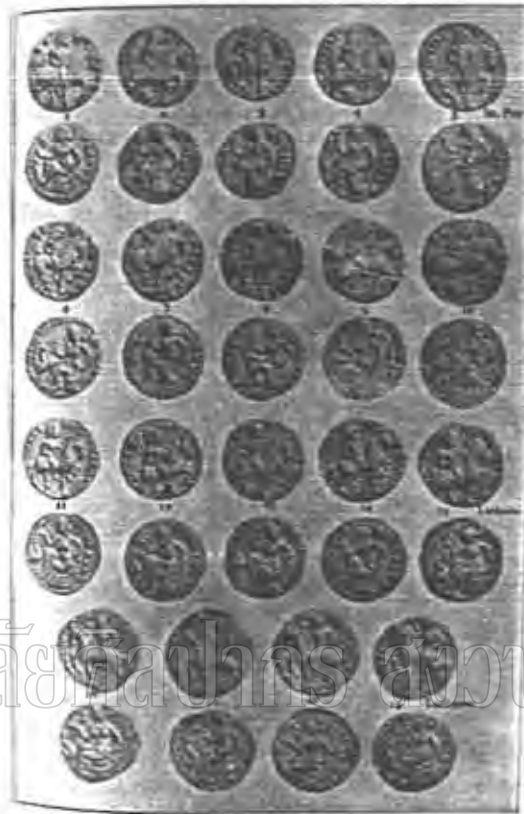
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 35

เหรียญตราสมัยกุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)

รูปแบบ Archer and Swordsman Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

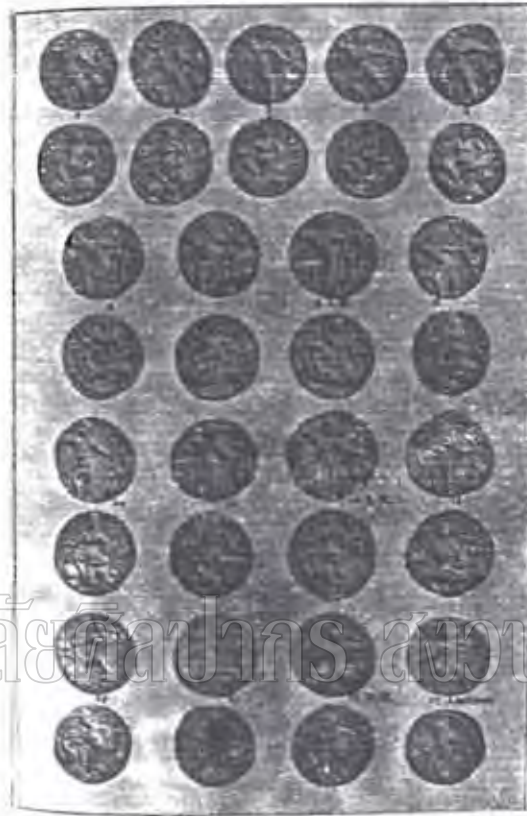

รูปที่ 36

เหรียญตราสมัยกุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)

รูปแบบ Horseman Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

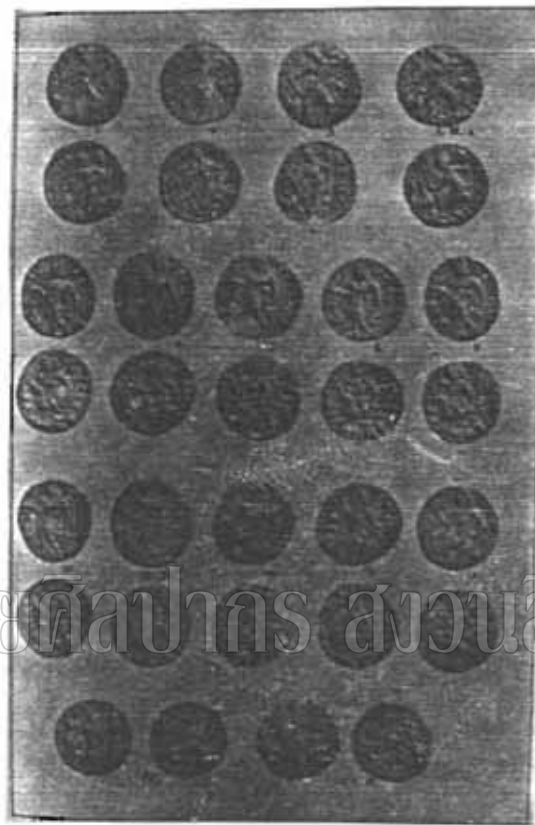
มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 37

เหรียญตราสมัยคุปตะที่ 1 (Kumaragupta I)

รูปแบบ Lion-Slayer and Tiger-Slayer Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

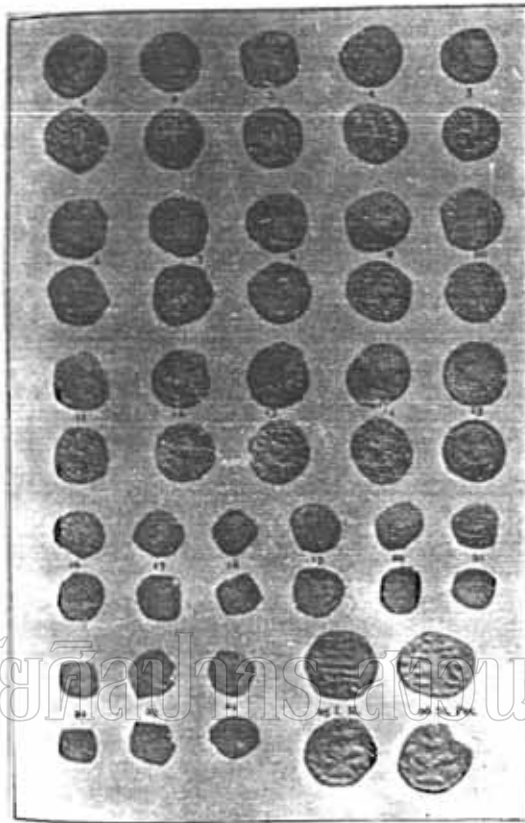
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 38

เหรียญตราสมัยกุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)

รูปแบบ Tiger-Slayer, Pratapa and Elephant-rider Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

รูปที่ 32

เหรียญตราสมัยกุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)

เหรียญเงินและเหรียญ ทองแดง (Silver and Copper Coins)

สมัยคุปตะ (Gupta)

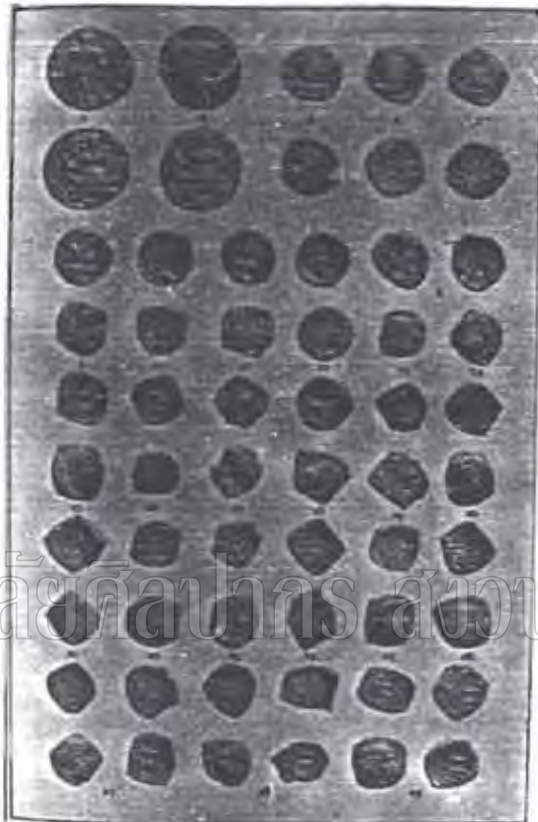

รูปที่ 40

เหรียญตราสมัยสกัณห์รคุปต์ (Skandragupta)

รูปแบบ Archer, King and Lakshmi Type

สมัยคุปตะ (Gupta)

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

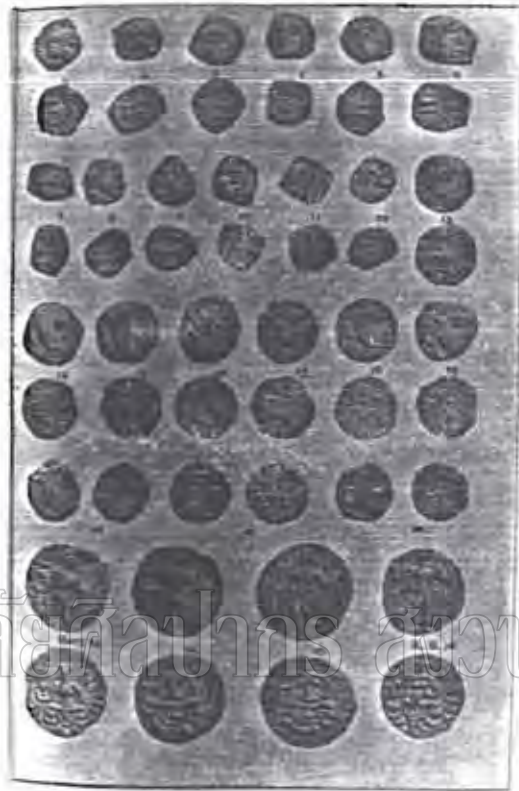
รูปที่ 41

เหรียญตราสมัยกษัตริย์ (Skandragupta)

รูปแบบ King and Lakshmi Type, and Silver Coins

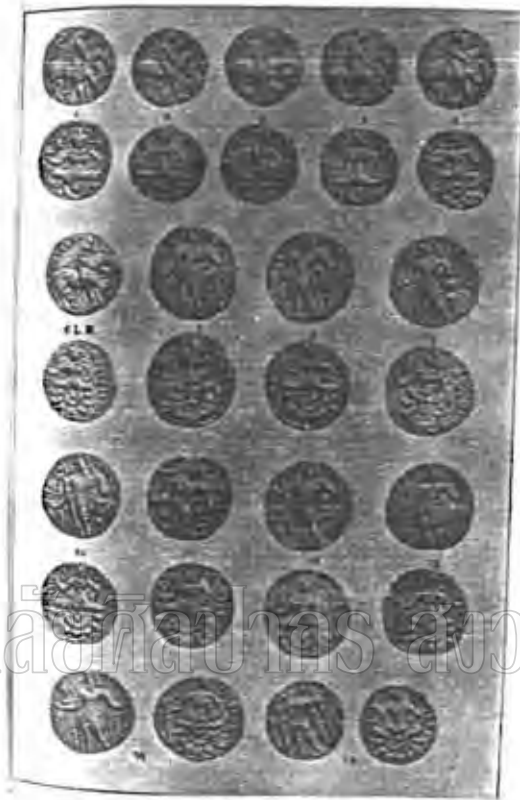
สมัยคุปตะ (Gupta)

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนนิชสิทธิ์

รูปที่ 42

เหรียญเงิน (Silver Coins) สมัยสกัณทรคุปต์ (Skandragupta)
และสมัยปราชูปต์ (Puragupta) รูปแบบ Archer Type สมัยคุปตะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 43

เหรียญตราสมัยกุปตะ (Puragupta)

เหรียญตราสมัยนรสิงห์คุปตะ (Narasinhagupta)

และเหรียญตราสมัยกุมารคุปตะที่ 2 (KumaraguptaII)

สมัยคุปตะ (Gupta)

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปวัตถุ

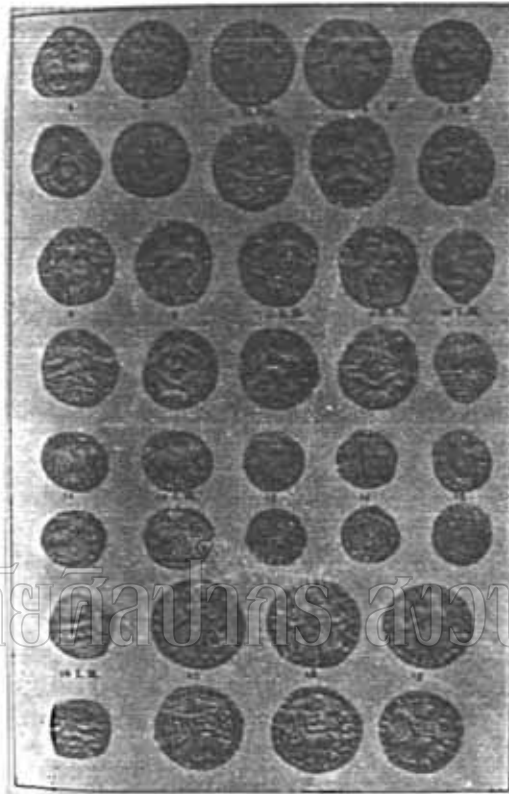
รูปที่ 44

เหรียญตราสมัยกุมารคุปต์ที่ 2 (Kumaragupta II)

เหรียญตราสมัยจันทรคุปต์ที่ 2 (Candragupta III)

เหรียญตราสมัยวิษณุคุปต์ (Visnugupta)

เหรียญตราของ สนางกะ (Sasanka)

รูปที่ 45

เหรียญตราของสนางกะ (Sasanka)

และเหรียญตราที่ไม่รู้จักว่าเป็นแบบของคุปตะ

(Various Unattributed)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 46

ภาพสลักนูน

จากภาพสลักนูน Panel ที่เคโธการ์ (Deogarh)

คริสต์ศตวรรษที่ 5-6

รูปที่ 47

ศข-ลักษมี

พบที่นาอันท

สมัยยุคกลาง (Medieval Period)

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 48

ภาพสลักหิน

ที่เหนือประตูราชอุทยาน (Chalukya) ที่ไฮโฮเล (Aihole)

สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 7

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

Fig 49

รูปที่ 49

กษ-ลักษณะมี

ที่ศุภร โท

ศิลปะสมัยยุคกลางตอนปลาย

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์สิทธิ์

รูปที่ 50

ภาพคชลักษณ์

ที่มหาวิทยาลัย

ศิลปกรรมราชวงศ์ปัลลวะ

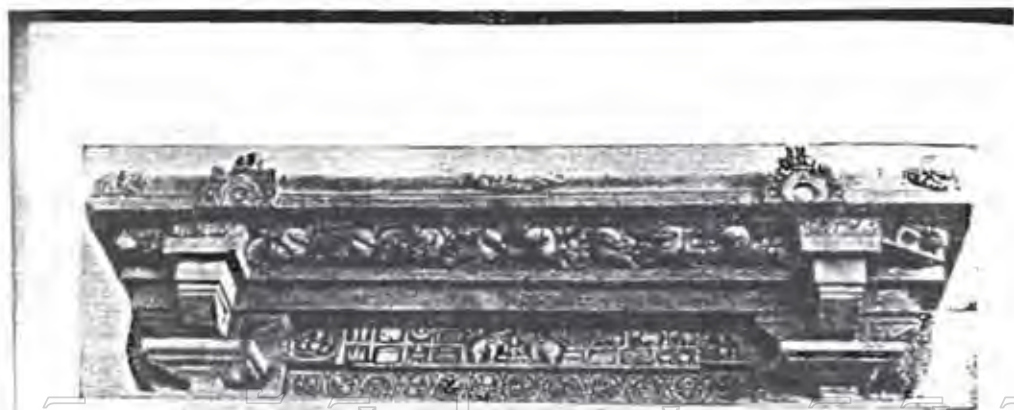
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 51

ภาพสลักหิน

ภาพ Panel จากถ้ำเวริปากัม (Veripakkam)

คริสต์ศตวรรษที่ 8

iii. Temple door lintel with Gajalakshmi in the centre, Nolamba, 9th century A.D.
Hemavati, Madras Museum

รูปที่ 52

ภาพสลักหิน

บนทับหลังจากเหมาวที (Hemāvatī)

คริสต์ศตวรรษที่ 9

Striding Stone Pillar.

รูปที่ 53

ภาพครุฑกษัตริย์

บน Panel ที่ 2

ถ้ำเอลลูว์

มหาวิทยาลัยศิลปากร กองศิลปศึกษา

รูปที่ 54

ภาพสลักชลิกไม้

จากถ้ำไกรลาสแห่งเอสสุรา

คริสต์ศตวรรษที่ 9

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 55

ประติมากรรมสำริดรูปพระลักษมี

สมัยโจทะ คริสตศักราชที่ 12

ที่ Morse Collection, New York

Fig. 9. Aditya-Vishnu, 9th C. A.D. Indian Museum, Calcutta.

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 56

รูปลักษณะที่ปรากฏร่วมกับรูปเคารพพระวิษณุในท่าประทับยืน
ศิลปะสมัยปาละ อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9
ที่พิพิธภัณฑ์แห่งชาติกัลกัตตา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 57

รูปเทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกับรูปเคารพพระวิษณุในท่าประทับยืน

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10

ที่ทามิลนาฑู (Tamilnadu)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 58

รูปเทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกันรูปเคารพพระวิษณุในท่าประทับยืน

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10

ที่อันครา ปราแดช (Andhra Pradesh)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

รูปที่ 59

รูปเทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกับรูปเคารพพระวิษณุในท่าประทับยืน
อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12
ที่เบงกอลตะวันตก (West Bengal)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ

รูปที่ 60

รูปเทพิลักษ์มีที่ปรากฏร่วมกับรูปเคารพพระวิษณุ

ใบทาประทับยืน

อายุราวคริสตศัวรรษที่ 19

ศิลปินเกียไ้

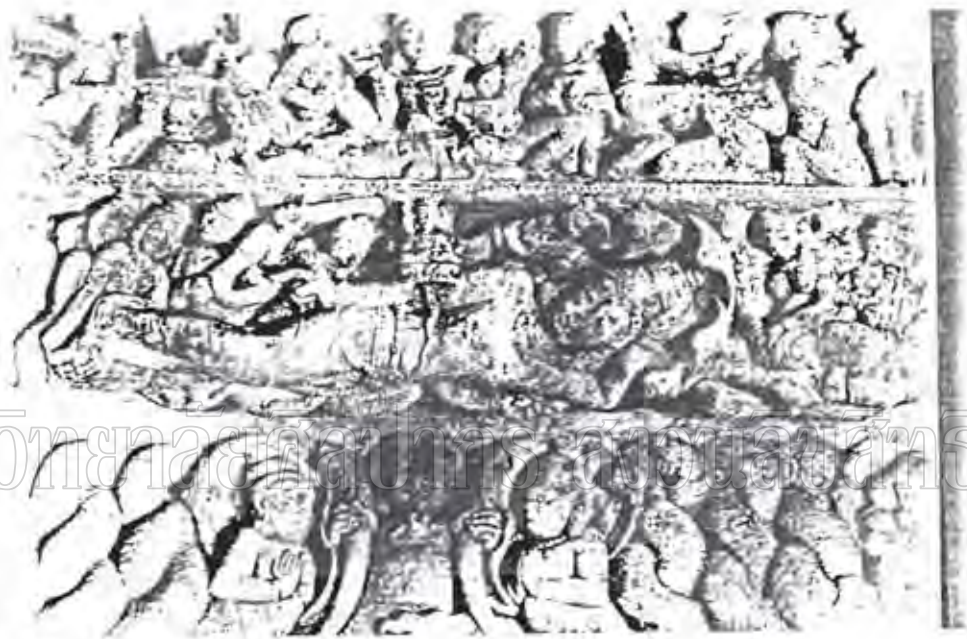

รูปที่ 61

รูปเทพีลักษณมีที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรมลินธุ
ศิลปะก่อนศิลปะคุปตะ

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6

พบที่วิหารกอน-กุกิ (Kont-Gudi) ที่ ไอโหลเล (Aihole)

รูปที่ 62

รูปเทพีลักษณะที่มีปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์
มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 6

ที่วิหารราชิวาคณะ(Rajivalokane) เมืองราชัม (Rajim)

รูปที่ 63

รูปเทพลักษณที่มีปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรมสมันต์
มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8
อยู่ที่วิหารอัคคัปปยา กุติ (Haccappya Gudi) ที่ไฮโพลี

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปภัต

รูปที่ 64

รูปเทวลักษณะที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์
อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8
ที่ถ้ำหมายเลขที่ 15 เอลโลรา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 65

รูปเทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์
ศิลปะแบบอินเดียน

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9

รูปที่ 66

รูปเทพีลักษมีที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์
ศิลปอินเดียใต้

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10

ที่ Lucknow Museum

รูปที่ 67

รูปเทวสิทธิ์ที่มีปรากฏร่วมกับพระวิษณุในรูปแบบนารายณ์บรรทมสินธุ์
ศิลปอินเดีย

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 10

ที่ไบจินทา (Baijñatha)

รูปที่ 68
รูปลักษณี่-นารายณ
ที่อับันเนริ (Abaneri)
อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 8

รูปที่ 69

รูปลักษมี-นารายณ์

ที่พิพิธภัณฑสถานโบราณ (Srinagar Museum)

อาณาจักรศรีศตวรรษที่ 9

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 70

รูปลักขณ์-นารายณ์

ที่วิหารชัยะพิศยะ (Jayaditya) ในนาการา (Nagara)

ขามุรารวควิศศศวรรณที่ 9

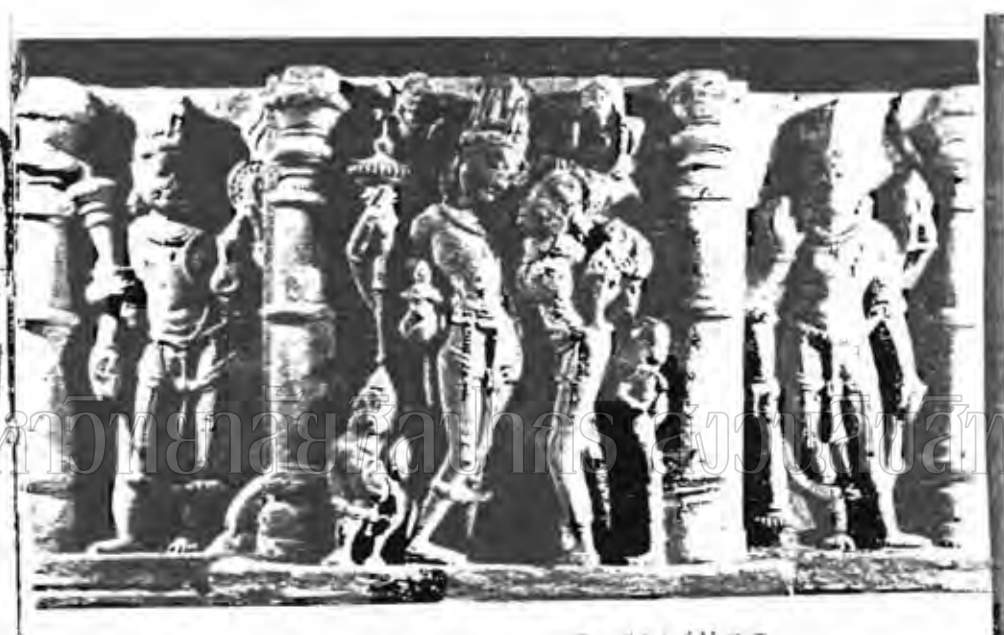
Fig. 50. Lord Venkateswara, Hill C. A.D. Lucknow Museum.

รูปที่ 71

รูปลักษมี-นารายณ์

ที่ Lucknow Museum

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 11

รูปที่ 72

รูปแกะสลัก-นารายณ์

ที่ Allahabad Museum

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 11

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 73

รูปลัทธิ-นารายณ์

ที่อัลโมรา(Almora) ในกาลามัล(Kalamal)

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 74

รูปลักษณะ—นารายณ์

ประติมากรรมสำริดของอินเตียโก

อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 19

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 75

รูปลักษณะ-นารายณ์

ประติมากรรมสำริดของอินเตียโก

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์มรดก

รูปที่ 76

รูปโฉมพระ

ที่สุโขทัย

Fig. 47

รูปที่ 77
รูปไวษณพวิ
ทศชุกรโพ

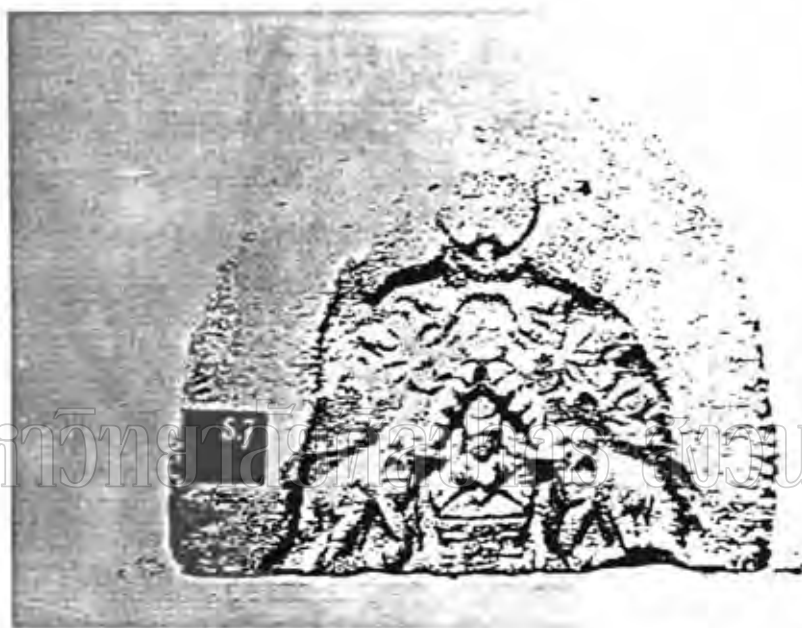
Fig. 53

Page 69

รูปที่ 78

รูปวราทิ

ทศชุกรโท

มหาวิทยาลัยศิลปากร งามนลินสีทรี

รูปที่ ๘๐

คช-ลัทธิ

ที่หน้าบันวิหารทองเคือง

ศิลปะจาม

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์มรดก

รูปที่ ๘๑

พระวชิรเกล้าและพระลักษมี

พบที่ศรีเกษกร

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

Zwei mit aufgesetzten Vorderbeinen kniende himmlische

Der vierarmige in Lotos-Pose auf einem Lotosstiel sitzende

รูปที่ 82

ศข-ลักษมี

จันทิ-นาคาสำหรี

ศิลปะชวาภาคกลางตอนปลาย

รูปที่ 83

พระศรี

ที่ Resink Collection

ศิลปชวาทศกลางตอนปลาย

W. Sri of Vasudhara

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๔

พระศรีหรือวสุนทรา

ศิลปะทวารวดีกลาง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๕

พระศรี

จากมาจิฉง

ศิลปชวภาคกลาง

AS. 32111 Vasudhara

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 86

พระศรีวิสุทธิสุนทรา

ศิลปะชาวภาคกลาง

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

รูปที่ 87

พระลักษมี

ที่เบลาตัน

ศิลปะชวาภาคตะวันออก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๘

พระตรีพระ

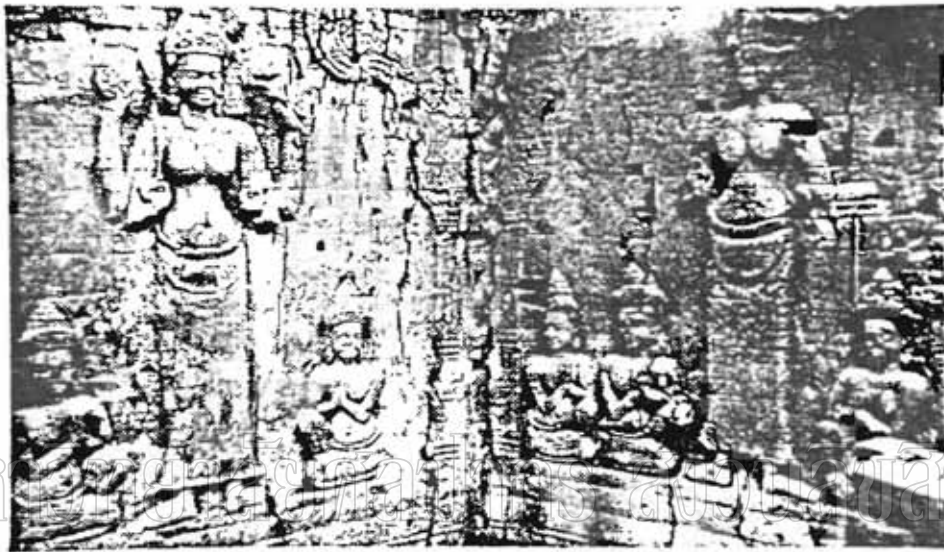
พจนิตสมเบอรุจิ (Chandi Sumberjati)

ศิลปประวาทคทะวันออก

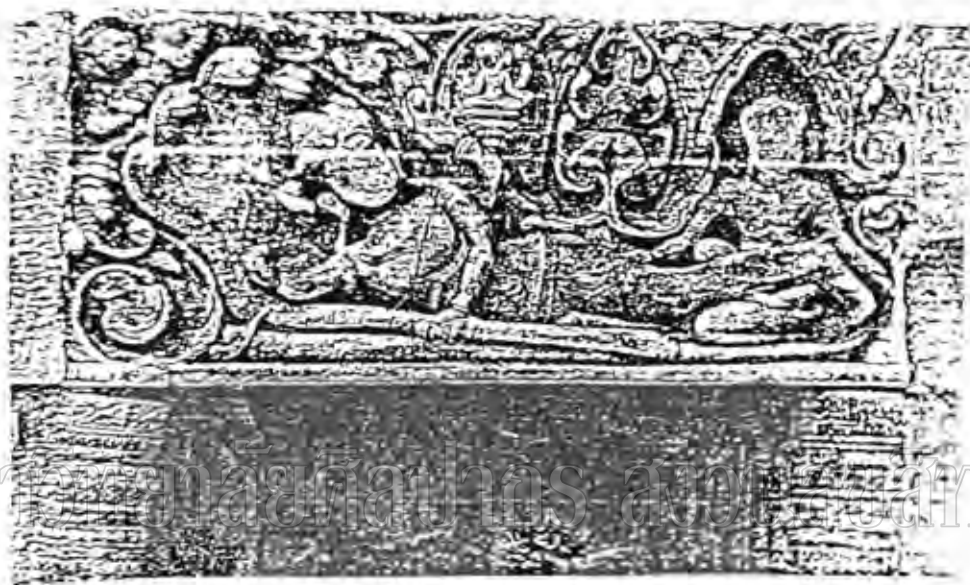

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๙
พระลักษมี
ที่ปราสาทกระวัน
ศิลปะแบบเกาะแกร์

รูปที่ 90
พระลักษมี
ที่ปราสาทพระโค
ศิลปะแบบขายน

มหาวิทยาลัยศิลปากร สังกัดกรมศิลปากร

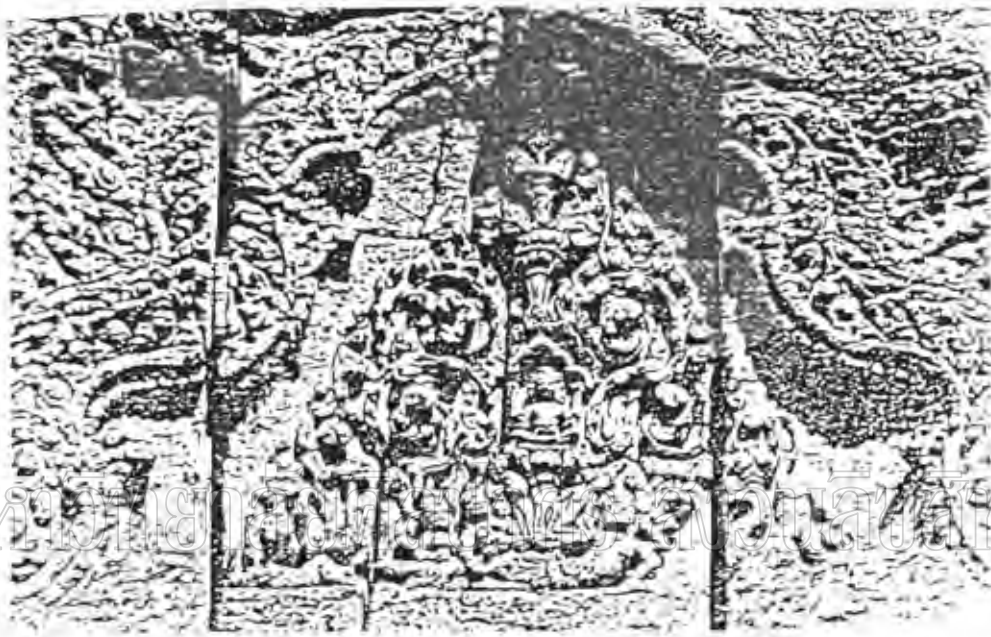
รูปที่ ๑๑
พระนารายณ์บรรทมสินธุ์
ปราสาทนักทวตัง ราย
ศิลปะขอมแบบเขมร

รูปที่ ๑๒
นารายณ์บรรทมสินธุ์
ที่ปราสาทพนมโบราณ
ศิลปะเขมรแบบเกลี้ยง
พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

รูปที่ ๑๓
 นารายณ์บรรทมสินธุ์
 ปราสาทนักทาคัดมวญ
 ศิลปะเขมรแบบบาปวน
 พุทธศักราชที่ ๑๖-๑๗

มหาวิทยาลัยศิลปากร - กรุงเทพมหานคร

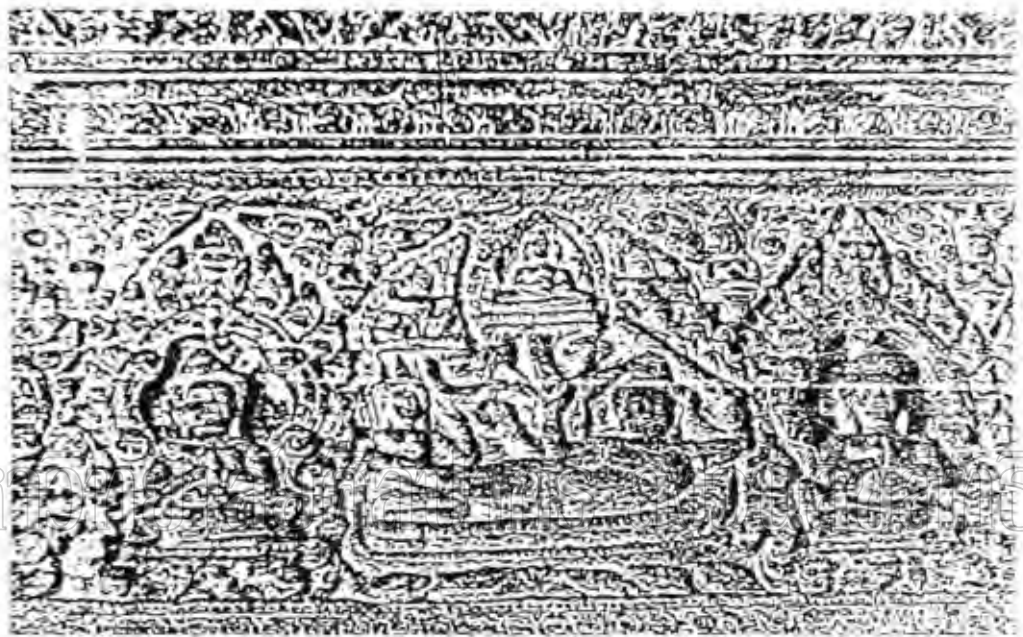
รูปที่ ๙๔

นารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทวัดแขก

ศิลปะขอมแบบบาปวนตอนปลาย

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

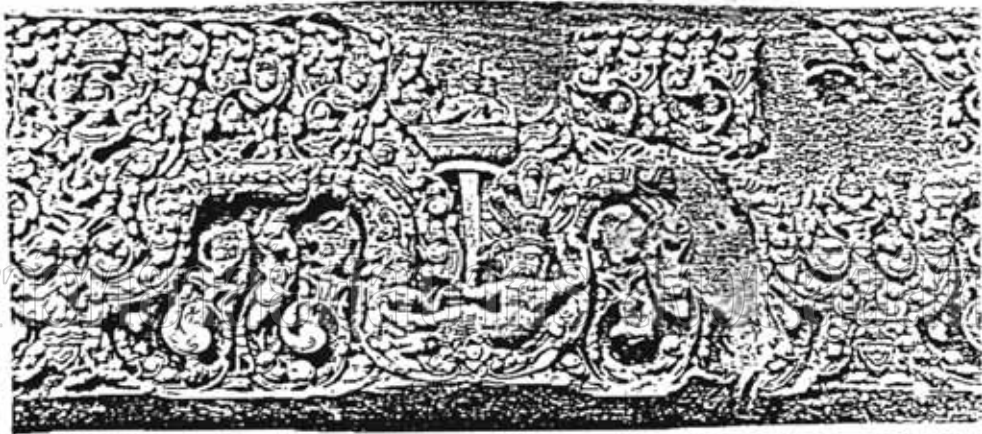

รูปที่ 95

ทับหลังทางเข้าคันทิโคปปราสาทนครวัด

ศิลปะเขมรแบบนครวัด

ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

รูปที่ 96

ทับหลังปราสาทพระปิณ

ศิลปะเขมรแบบนครวัด

ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

รูปที่ ๙๗

ทับหลังปราสาทพนมตาเมา

ศิลปะเขมรแบบนครวัด

พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๑๘

หน้าบันปราสาทบันทายส้าเพร

ศิลปะเขมรแบบนครวัด

พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

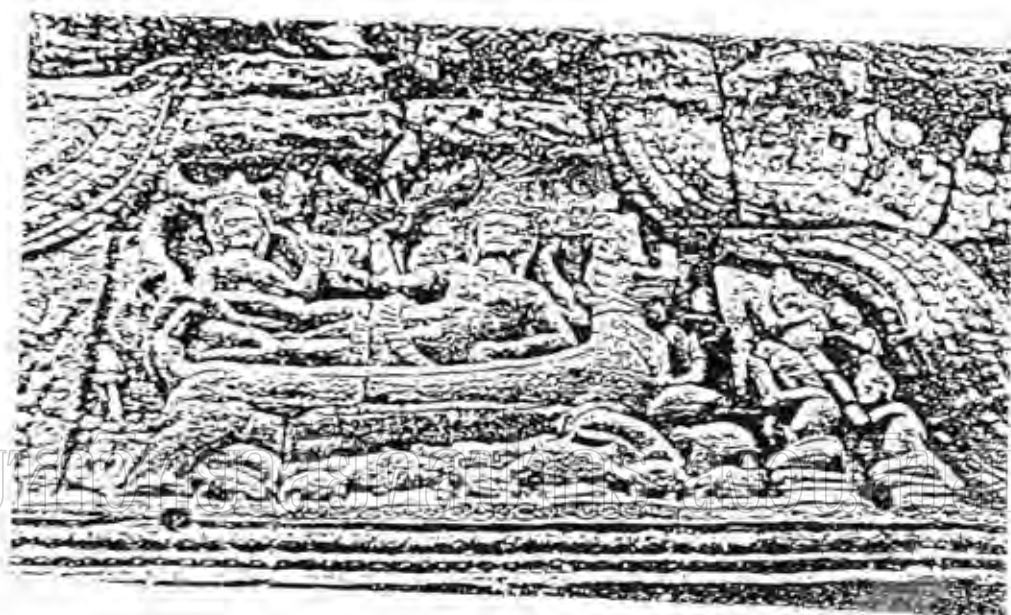

รูปที่ ๑๑

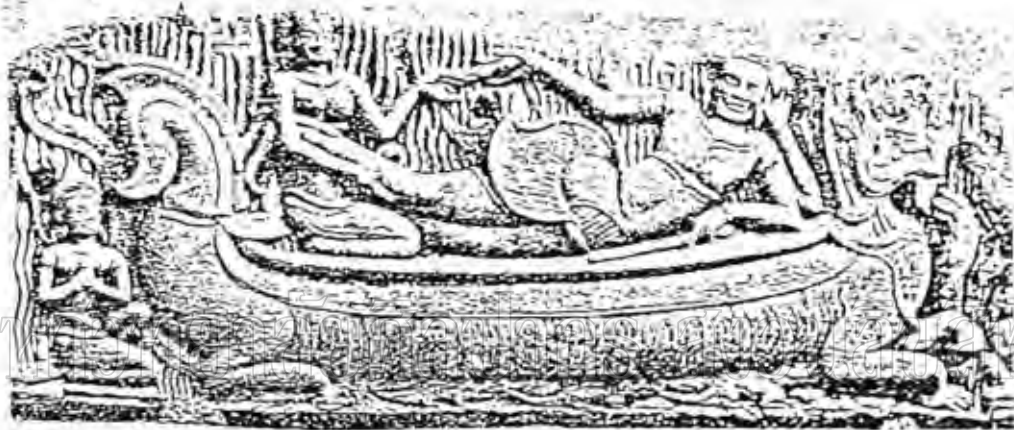
เสาประดับกรอบประตู ปราสาทบันทายสําเหร

ศิลปะเขมรแบบนครวัด

พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

รูปที่ ๑๐๐
 หนานันปราชญ์พระธรรม
 คือปะเชมรณนบายน
 พุทธศักราชที่ ๑๘

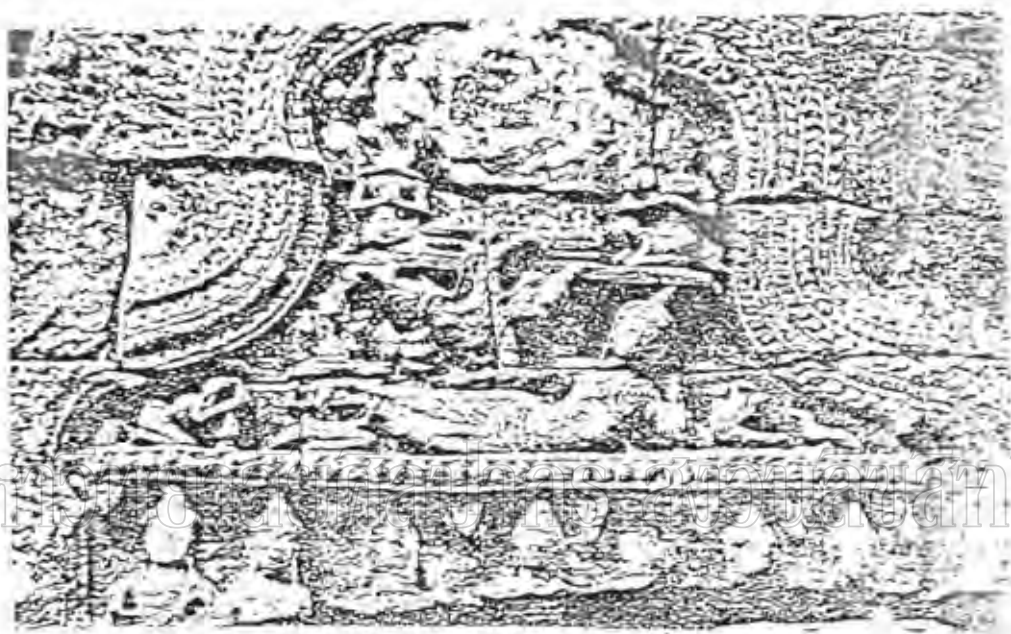
รูปที่ 39 ม้าศึกและรถศึกในสมัยกรุงธนบุรี

รูปที่ 101

ทับหลังปราสาทพระธาตุบาราย

ศิลปะเขมรแบบบายน

พุทธศตวรรษที่ 18

พิพิธภัณฑ์ศิลปะไทยนิรันดร์

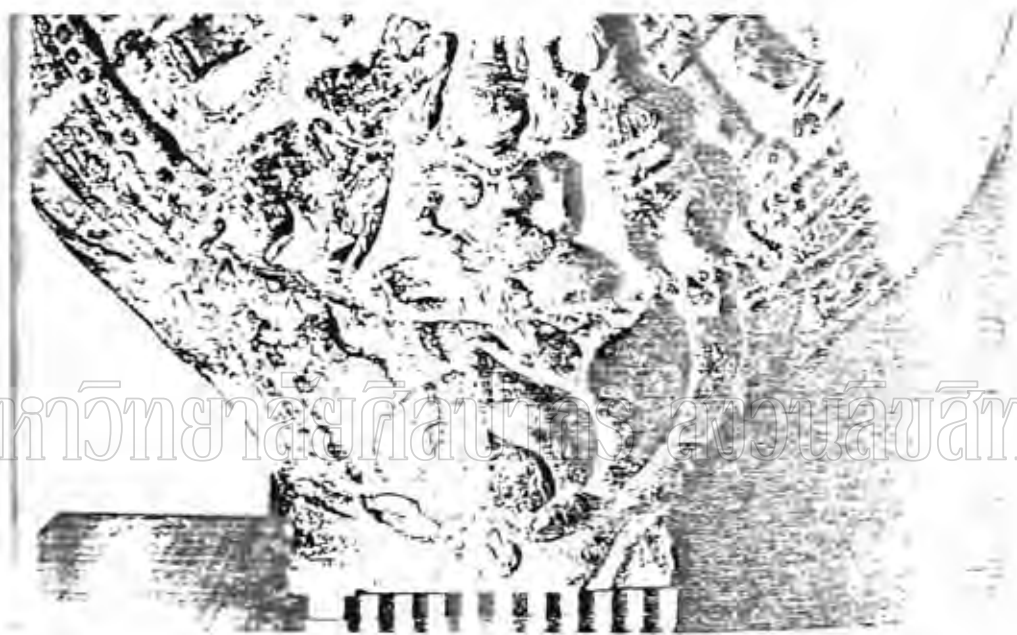
รูปที่ 102

หน้าบันปราสาทเขาพนม

ศิลปะเขมรแบบบาบูน

พุทธศตวรรษที่ 18

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

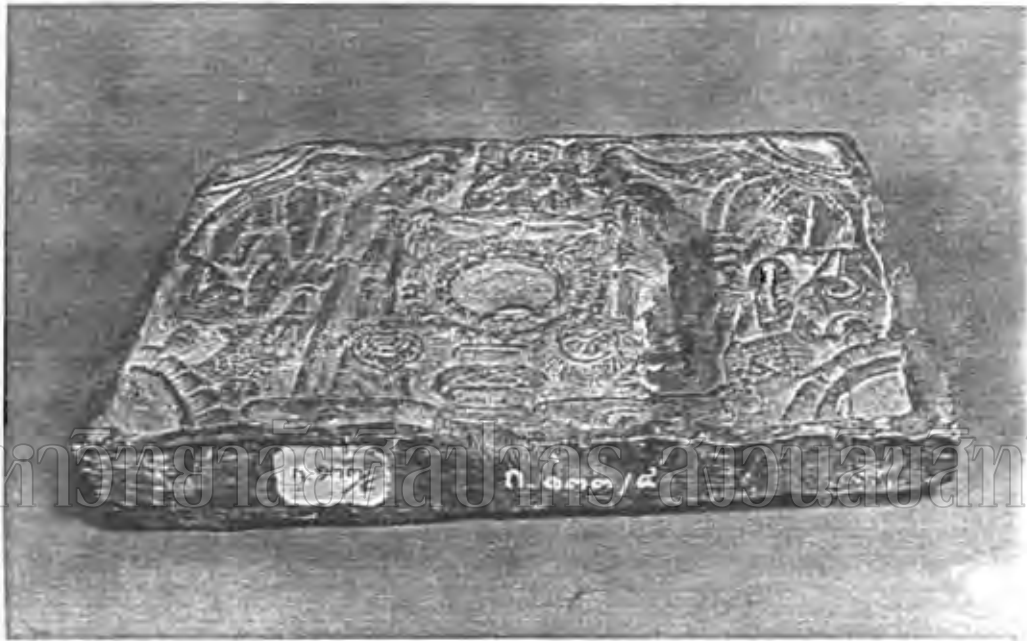
รูปที่ 103

รูปเคารพ-ลัทธิที่มีฐานธรรมจักร

พบที่ นครปฐม

ศิลปทวารวดี

ปัจจุบันเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครปฐม

รูปที่ 104

ประติมากรรมรูปคช-ลักษมี

พบที่ จ. นครปฐม

ศิลปทวารวดี

ปัจจุบันเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

รูปที่ 105

กราดินเผา แสดงภาพ คช-ลักษณะมี

แผ่นแรกจากซ้ายพบที่ ท่าทราย ต.พระประโทน อ.เมือง จ.นครปฐม

แผ่นกลางพบที่วัดธรรมศาลา อ.เมือง จ.นครปฐม

แผ่นที่สามพบที่ค.ห้วยจรเข้ม อ.เมือง จ.นครปฐม

ศิลปทวารวดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 106

ประติมากรรมรูป ศษ-ลักษมี

ที่อำเภออุทอง จ.สุพรรณบุรี

ศิลปทวารวดี

ปัจจุบัน เก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 107

ประติมากรรมรูป คช-ลักษณะ

ที่ตำบล จันเสน อำเภอบางบาล จ. นครสวรรค์

ศิลปทวารวดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 108

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทคำหมักไทร จ.สระแก้ว

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

รูปที่ 109

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทภูฝ้าย จ. ศรีสะเกษ

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

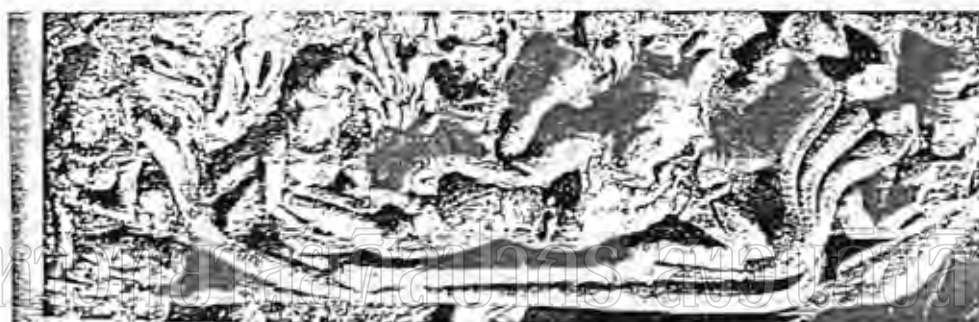

FIG. 10. — L'ÉPIQUE DE DRAVIDIENNE (MUSEE, 1890, X. (Cliché de l'Institut.)

รูปที่ 110

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทเขาพระวิหาร จ.ศรีสะเกษ

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

รูปที่ ๑๑๑

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทบ้านพองใหญ่ จ. ศรีสะเกษ

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

รูปที่ ๑๑๒

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่เทวสถานพระนารายณ์ จ. นครราชสีมา

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

มหาวิทยาลัยศิลปากร ภาควิชาศิลปกรรม

รูปที่ 113

ภาพสลักบนเสาคอนกรีต

ที่วัดกลาง จ. นครราชสีมา

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 114

หน้าบันรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ปราสาทนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 115

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ถ้ำเขื่อนน้อย จ. ชอนแก่น

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

มหาวิทยาลัยศิลปากร สอนลิขสิทธิ์

รูปที่ 116

นารายณ์บรรทมสินธุ์

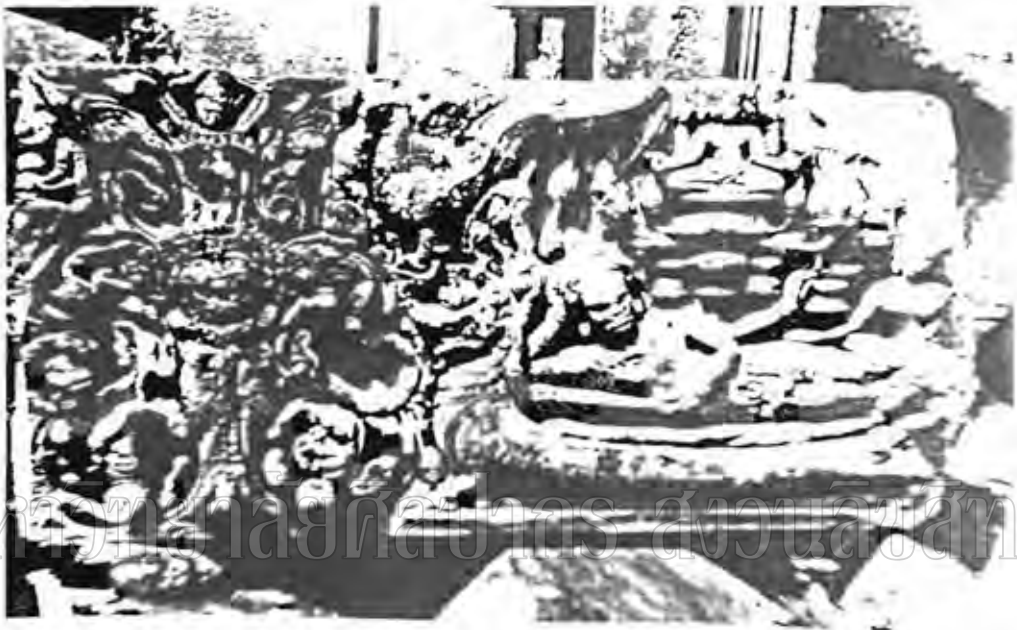
ที่อุทยานหลวง จ.ร้อยเอ็ด

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

รูปที่ 117

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์
ที่ปราสาทเขาสวนแดง จ.บุรีรัมย์
ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์มรดก

รูปที่ 118

ทับหลังรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์
ที่ปราสาทพนมรุ้ง จ. บุรีรัมย์
ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

รูปที่ 119

ทับหลังรูป นารายณ์บรรทมสินธุ์

ที่ศาลสูง จ. ลพบุรี

ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

รูปที่ 120
นารายณ์บรมลินธุ
ที่วัดศรีสวาย จ.สุโขทัย
ราวพุทธศักราชที่ 18